

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE OG LOKALHISTORIE
UDGIVET AF DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

FORTID OG NUTID

BIND XX . HEFTE 5 . SIDE 265—360 . KØBENHAVN 1959

Mikrofotograferingens anvendelse i de danske arkiver

Af Aa. Rasch

Fortid og Nutid vil gerne belyse den betydning, som fotografering af arkivalier har eller kan få for det historiske arbejde. Arkivar Rasch fortæller i det følgende om den fotografering, der hidtil er gennemført i de danske arkiver. En senere artikel vil behandle de mere principielle problemer, herunder også de forskellige former for fotografering.

Det danske arkivvæsen kan rose sig af at være kommet tidligere med i anvendelsen af mikrofotograferingstekniken end de fleste andre europæiske. Grunden til, at man her i landet med særlig iver kastede sig over denne tekniske nyhed, var i begyndelsen simpelthen den tvingende nødvendighed: man måtte finde en metode til at beskytte uerstattelige arkivalier mod de mange farer, som krigen truede dem med. I modsætning til lande som Sverige, Norge eller Tyskland mangler Danmark jo beklageligvis underjordiske klipperum til brug under evakuering, og de lokaler, der under krigen blev taget i brug til dette formål, rummede ikke stort, og de var heller ikke i stand til at yde nogen fuldstændig sikring mod bombeskader. Man måtte derfor finde andre metoder til sikring, og her frembød mikrofotograferingen sig som den mest anvendelige mulighed.

Det første skridt til en sikringsfotografering blev taget så tidligt som i februar 1940, da man opnåede en bevilling til fotografering af Rigsarkivets registraturer. For disse midler blev der i de følgende måneder optaget films af alle vigtigere registraturer på arkivets læsesal, både de gældende og en del af de ældre, der vel ikke er direkte gyldige, for så vidt som de ikke viser arkivaliernes nuværende anbringelse, men angiver ældre tiders ordninger. Da de imidlertid er uundværlige til identifikation af kildeanvisninger i ældre værker, fandt man det nødvendigt at tage dem med. Blandt disse skal kun nævnes den stadig meget benyttede registratur over den opløste topografiske samling.

Optagelsen af disse films kan dog kun vanskeligt betegnes som mikrofotografering i moderne forstand. Man anvendte vel 35 mm film,¹ men

1. På samme måde havde en nordisk historikerdelegation iøvrigt allerede i 1930'erne optaget en del films i russiske arkiver.

kun i Leica-apparater til korte filmslængder (1½ m), men der blev dog optaget over 1400 af disse. Fotograferingen udførtes af et privat firma, idet Rigsarkivet på dette tidspunkt endnu ikke rådede over et egnet atelier. Det blev først indrettet i 1941.

Efterhånden som luftbombardementerne Europa over i krigens løb tiltog i mængde og ødelæggende virkninger, blev ængstelsen her i landet naturligvis større, og i april 1944 blev der opnået bevilling til en sikringsfotografering af langt større omfang end den første. Det var hensigten, at den skulle omfatte alle de vigtigste serier i Rigsarkivet og i landsarkiverne, og den blev gennemført, skønt forholdene var overordentlig vanskelige for arbejdet. For det første var der dengang næsten ingen herhjemme, der havde større erfaring med arbejdet med mikrofilm, og dertil kom, at man manglede kameraer, der var egnede til formålet, således at man i stedet måtte klare sig med filmskameraer, der var bygget med ganske andre formål for øje, og det var dertil vanskeligt at få kvalificeret arbejdskraft. Alvorlig var også materialesituationen. Det var ganske vist en tid muligt at få brandfrie films, men så slap de op, og man måtte nøjes med brændbare, hvad der senere gav store problemer med opbevaringen af dem. Værst synes det imidlertid at have været, at de kemikalier, der kunne fås under krigen, ikke var af tilstrækkelig god kvalitet, og at det firma, der fik arbejdet overdraget, måske ikke var vidende om de strenge krav, der må stilles til skylningen af de fremkaldte films, for de er i dag uden undtagelse temmelig plettede. Dertil kommer, at de kun har et lille billedfelt, og at de som følge af apparaternes ufuldkommenhed er mindre skarpe end ønskeligt. De er således i dag ikke, hvad man anser for velegnede til brug i læseapparater, men kan dog anvendes, og det vil være muligt at fremstille forstørrelser – omend ikke gode – efter dem, til erstatning for arkivalier, der måtte blive ødelagt i en katastrofesituation. De er derfor endnu af betydelig værdi som sikring betragtet, indtil de, forhåbentlig inden for længe, bliver afløst af bedre. Havde en katastrofe ramt arkiverne under krigen, havde de været rent ud uvurderlige, og der er derfor god grund til at takke initiativtagerne til denne omfattende fotografering, navnlig den fungerende rigsarkivar, dr. H. Hjelholt og arkivar A. G. Hassø, der ledede arbejdet.

Omfattende var fotograferingen nemlig. I Rigsarkivet optoges ikke mindre end 946 ruller med hver ca. 1000 optagelser og på landsarkiverne ca. 375 ruller, ialt således ca. 1,3 millioner optagelser, der hver indeholdt to sider. Man fotograferede i Rigsarkivet de vigtige rækker af kopibøger og forestillinger i kancellierne indtil 1848, matriklerne af 1664 og 1688, folketællingerne 1787 og 1845, Rentekammerets forestillingsprotokoller, udenrigsstyrelsens kopibøger, de finansielle kollegiers forestillinger o.m.a., et repræsentativt udvalg af de vigtigste arkivalier. På landsarkiverne fotograferedes kirkebøgerne indtil 1814. De store udgifter hertil deltes mellem

Undervisnings- og Kirkeministeriet. – Så vidt det har været muligt at se, var Danmark det europæiske land, der under krigen gennemførte den mest omfattende sikringsfotografering.

Krigens ødelæggelser havde verden over åbnet historikernes og til en vis grad også de bevilgende myndigheders øjne for den store risiko for, at uerstatteligt kildemateriale under en ny krigssituation skulle blive ødelagt, og medens man endnu havde ødelæggelserne i frisk erindring, opstod der forskellige planer om at sikre kilderne for eftertiden, så vidt muligt var. To af disse projekter kom direkte til at berøre det danske arkivvæsen, nemlig for det første en norsk plan om fotografering af en del arkivalier i danske arkiver, som var af betydning også for Norges historie. Det andet var den amerikanske mormonkirkes Genealogical Society's storstilede forsæt om en omfattende fotografering af europæiske historiekilder af personalhistorisk værdi.

Den norske plan kom på tale i løbet af året 1946. Det blev hurtigt klart, at til de store mængder optagelser, det her drejede sig om, måtte der anskaffes et fuldtud tidssvarende optagelsesapparat, som det på daværende tidspunkt ikke var muligt at købe eller leje her i landet under den herskende mangel på dollarvaluta. Der blev derfor truffet den ordning, at det norske Rigsarkiv købte et moderne amerikansk apparat og leverede det hertil på de vilkår, at det danske Rigsarkiv skulle betale ved levering af films af de arkivalier, som man ønskede i Norge. Ordningen var meget gunstig for begge parter. Nordmændene fik mulighed for at få optagelser af en udmærket kvalitet, og Rigsarkivet fik lejlighed til at erhverve et optagelsesapparat, det ellers næppe ville have fået, en model, der var så god, at den er produceret siden med kun uvæsentlige forbedringer.

Apparatet blev monteret i slutningen af 1947, hvorefter fotograferingen kunne tage sin begyndelse umiddelbart efter nytår 1948, og den fortsatte med afbrydelser indtil 1953. Det norske Rigsarkiv fik fotograferet dele af de vigtigste protokolrækker fra kollegierne i fællestiden før adskillelsen fra Danmark. Det drejede sig i første række om Danske Kancellis vigtigere serier, nemlig supplik- og gratialprotokollerne samt brevbøgerne. Hertil kom lignende vigtige serier fra andre kollegier, norske sager i Højesterets voteringsprotokoller og mindre dele af de militære arkiver. I alt beløb det sig til 651 ruller eller knap 400.000 optagelser med 2 sider på hver. Det norske Rigsarkiv erhvervede herved et uundværligt supplement til de store mængder af bilag, der til forskellige tider er afleveret herfra til Norge.

Oprindelig var det vist nordmændenes hensigt, at der skulle fremstilles forstørrelser efter filmene, således at de fik duplikater af de originale protokoller, men dette synes endnu ikke at være blevet virkeliggjort. Der er derimod fremstillet filmskopier af en del af dem, men ellers har de vanskelige pladsforhold i det norske arkiv indtil videre hindret, at de

mange films er blevet udnyttet efter fortjeneste. Foruden erhvervelsen af apparatet opnåede det danske Rigsarkiv ved fotograferingen, at en række også for os meget vigtige protokoller er blevet sikret og negativfilmene anbragt i passende lang afstand fra København.

Den anden store fotografering – for det mormonske Genealogical Society i Utah – er af et langt større omfang end den norske, og den er i og for sig også af ældre dato, eftersom der havde været forhandlet om den allerede før krigsudbruddet i 1939. Såvel Undervisnings- som Kirkeministeriet havde givet tilladelse, selv om der fra gejstlig side havde været en vis betænkelighed til stede ved at lade tilhængere af en afvigende trosbekendelse få kopier af folkekirkens fornemste arkivalier. Det var nemlig kirkebøgerne, der først og fremmest skulle være fotograferingens genstand, og desuden var det hensigten at supplere dem med folketællingerne, skifter og lægdsruller, alt til og med år 1860.

Opgavens udførelse skulle overdrages til et privat firma, men apparaterne skulle opstilles i arkiverne. Til vederlag for den ikke ubetydelige ulejlighed, der herved påførtes disse, lovede Genealogical Society at skænke en kopi – en positiv film – af hver rulle, der blev optaget, samt et antal moderne læseapparater. Tilbudet gav arkiverne den overordentlige fordel, at en række vigtige arkivalier ville blive fotograferet og de negative films anbragt et sikkert sted langt fra Danmark, ligesom man ville kunne få megen nytte af de kopier, der blev stillet i udsigt. Brugen af disse ville bl.a. skåne de originale bøger, og dette var meget velkomment, idet mange af disse var stærkt medtaget af slid.

Krigens udbrud standsede disse planer, men umiddelbart efter dens ophør blev de genoptaget, nu yderligere aktualiseret af atombombetruslen, som havde vist sig i krigens slutfase. Fotograferingen kom derfor nu hurtigt i gang og vedvarede med nogle afbrydelser lige til 1955. Der blev i dette tidsrum optaget over 6.400 films med noget over 4 mill. optagelser å to sider. Men herudover har Genealogical Society videre planer. Det har i 1956 søgt og fået tilladelse til at fortsætte med optagelser også af landsarkivernes skøde- og pante- samt fæsteprotokoller og at fortsætte den tidligere fotografering af kirkebøger m.v. så langt op mod nutiden, som dette materiale i almindelighed er tilgængeligt. I Rigsarkivet nærer det desuden ønske om at fotografere en lang række arkivalier af værdi for personalhistorien, t.eks. bestallingsbøger, embedsansøgninger, lens- og amsregnskaber og militære ruller. Det påregnes, at denne fotografering vil blive af samme eller måske større omfang end den tidligere, og for dansk historieforskning er det naturligvis betryggende at vide, at endnu flere grupper vigtige arkivalier på denne måde sikres, så vidt menneskeligt muligt er.

Rigsarkivets store mikrofotograferingsanlæg, der blev anskaffet til fotograferingen for Norge, har ikke haft mange ledige stunder siden dets op-

stilling her. Det har udført i tusindvis af større og mindre ordrer, og tallet på bestillinger stiger fra år til år. Medens det i begyndelsen for private mest drejede sig om optagelser, der skulle anvendes til fremstilling af forstørrelser på papir, går tendensen mere og mere i retning af, at bestillerne nøjes med mikrofilm, som de fleste på en eller anden måde sætter sig i stand til at læse. Uden at gå til alt for megen opremsning, skal der her nævnes nogle enkelte af de større leverancer til ind- og udland.

Blandt de fotograferinger, der er foretaget af sikringshensyn, er der grund til at nævne, at man i 1952-53 fotograferede Nationalmuseets udgravningsberetninger for museets regning. Det største arbejde i denne henseende er imidlertid den i 1954 påbegyndte fotografering af de københavnske kirkebøgers protokoller over fødsler og vielser. Der fotograferes kun i de tilfælde, hvor både hoved- og kontraminiestrialbogen endnu findes i selve sognet. Denne fotografering blev afsluttet i 1958, og der blev optaget mere end 300.000 optagelser, hver dækkende to kirkebogssider. Disse films bliver indtil videre henlagt i et lokale uden for København.

Af anden karakter er de bestillinger, man stadig modtager fra udlandet på optagelser af danske arkivalier, der skal benyttes af udenlandske forskere til mere begrænsede opgaver. Der er således fotograferet mange dele af udenrigsstyrelsens arkivalier, af papirer fra Dansk Vestindien og af sundtoldsregnskaberne. Men også fotografering af hele arkivfonde er fortsat. Man har således i 1957 fotograferet lensregnskaberne fra Båhus len fra tiden før dets afståelse for landsarkivet i Göteborg, og for islandsk regning har man påbegyndt filmning af en del vigtige kilder til Islands økonomiske historie i det 18. århundrede.

Endnu skal nævnes, at man af de relativt små midler, der står til rådighed, har erhvervet film af nogle arkivalier fra udlandet, således i 1952 af ordrer fra regeringen i Washington til amerikanske diplomater i Danmark i årene 1833-1906 og af disses indberetninger i årene 1811-12 og 1827-61. Fra arkivet på Gottorp har man modtaget film af de dele af den slesvigske folketælling 1803, som beror der.

For arkivernes besøgende har det vel indtil videre været af størst betydning, at rigsarkivar Axel Linvald i 1953 besluttede, at de kopifilm, som Rigsarkivet havde modtaget fra mormonernes Genealogical Society, skulle tages i brug. Dette kunne man gøre uden betænkelighed, da »moderfilmene« lå i sikker forvaring i USA, og da det bestemtes, at efterhånden som kopierne blev slidt op, skulle nye fremstilles. De fordeltes derefter således, at landsarkiverne fik films af folketællinger og lægdsruller, dækkende deres område, medens Rigsarkivet beholdt filmene med optagelser fra landsarkiverne. På Rigsarkivet, hvor man allerede havde et par helt moderne læseapparater til publikums disposition, er denne ordning blevet en meget stor succes, på landsarkiverne knap så mærkbar, da man her har været hæmmet af såvel pladmangel som af, at man ikke havde helt

moderne læseapparater. Det sidste er der nu rådet bod på, idet landsarkiverne i provinsen i 1957 har modtaget nye apparater.

Alt i alt er det ikke lidet, der er opnået i den tid, man her i landet har arbejdet med mikrofilmen. Men der er ikke tvivl om, at man i fremtiden vil kunne drage endnu mere nytte af denne teknik. Det må forudses, at grupper af arkivalier, især kirkebøger og folketællinger, der er særligt udsat for slid, inden alt for mange år må undtages fra udlån, og redningen for forskerne må da blive mikrofilmen. Man vil nemlig næppe få råd til at fremstille kopier på papir af dem -- det er ca. 10 gange så dyrt som at optage en negativ film med tilhørende positiv kopi. Man må desuden ønske, at endnu en lang række vigtige arkivalier fotograferes af sikringshensyn, således at man får dækket de huller, som krigsfotograferingen og mormonfotograferingen har efterladt. Fremdeles må dansk historieforskning naturligvis i almindelighed ønske, at arkivalier i udenlandske arkiver, der er af særlig betydning for Danmark, bliver sikret os ved mikrofilmens hjælp. Endelig kan måske en dag mikrofilmen blive så billig, at den kan indfri de forventninger, man fra nogle sider har næret til den om, at den skulle hjælpe til at løse arkivernes pladsproblem, idet det skulle blive muligt at kassere grupper af mindre vigtige og sjældent benyttede arkivalier, når de var fotograferet. Forudsætningen herfor er imidlertid, at det bliver billigere at fotograferer end at bygge magasiner, hvilket imidlertid endnu er langt fra at være tilfældet. Erkendelsen heraf breder sig nu også mere og mere, selv i USA, hvor man hidtil har været ivrigst optaget af tanken om at fotograferer og kassere i stedet for at opbevare arkivalier.

Kilder til de danske søfolks historie under 2. verdenskrig

Af *Knud Prange*

I en kronik i *Information* rejste dr. phil. Jørgen Hæstrup i efteråret 1955 spørgsmålet: Hvad findes der af kildestof til belysning af de danske søfolks indsats i allieret tjeneste under 2. verdenskrig? Dr. Hæstrup svarede selv, at der vel eksisterede en del, men at der manglede materiale, der kunne belyse »selve livet på krigshavet, selve kampens billede«. Artiklen mundede derfor ud i et ønske om, at der kunne skaffes økonomisk grundlag for at tilvejebringe beretninger fra søfolk, der sejlede under krigen. Disse beretninger, fortalt eller skrevet af søfolkene selv, ville være et meget værdifuldt supplement til de i forvejen eksisterende kilder.

Denne avis-kronik affødte et tilbud fra rederiet J. Lauritzen om at ville bekoste et sådant indsamlingsarbejde, undertegnede fik opgaven overdraget, og i månederne august til oktober 1956 foregik arbejdet. Som retningslinier opstilledes følgende punkter: 1. At fremskaffe beretninger, udarbejdet af søfolk, der sejlede for de allierede under krigen, eller af personer, der sad i ledelsen af de danske søfolks organisationer i England eller på anden måde havde kontakt med de danske søfolk. 2. At indsamle, hvad der eventuelt måtte være bevaret af skriftlige efterladenskaber fra selve krigstiden, enten fra enkelte søfolk eller fra søfolksorganisationerne.

Det siger sig selv, at dette program langtfra har kunnet gennemføres til bunds, men mange søfolk lovede beredvilligt at skrive en beretning, mens nogle foretrak at fortælle om deres oplevelser, mens jeg tog notater og siden udarbejdede en beretning på grundlag deraf. Et flertal af de beretninger, der er afgivet løfte om, er endnu ikke indløbet, så det er ikke muligt at gøre status over resultatet af indsamlingsarbejdet. Det vil dog sikkert være nyttigt at gøre rede for de foreløbige resultater af de tre måneders arbejde. 8 beretninger er udarbejdet på grundlag af notater af samtaler, 6 beretninger er afleveret, og endnu 53 beretninger er lovet. Det vil sige, at der skulle være mulighed for at tilvejebringe omtrent 47 beretninger. Efterhånden som beretningerne indløber, vil de blive afleveret til Rigsarkivet, hvor de er tilgængelige på de betingelser, hver enkelt beretter fastsætter.

Man kunne på forhånd være skeptisk over for muligheden af at finde synderligt kildemateriale fra krigstiden, men på dette punkt har resultaterne været over forventning. Under krigen varetoges de danske søfolks

interesser uden for Danmark af henholdsvis »De sammensluttede danske Skibsofficers-Foreninger« og »De sammensluttede danske Sømandsorganisationer«, begge med hjemsted i Newcastle. Fra den sidste organisation er der formodentlig ikke bevaret nogen form for skriftlige efterladenskaber, men for Skibsofficers-Foreningens vedkommende synes omtrent hele arkivet bevaret, og det er nu afleveret til Rigsarkivet. Disse papirer (afleveret fra Maskinmestrenes Forening og fra Dansk Styrmandsforening) omfatter 6 bind forhandlingsprotokoller og hovedbøger, 10 ringbind med korrespondance og et seddelkartotek over medlemmerne af skibsofficerernes forening i Newcastle.

Sammensluttede danske Skibsofficers-Foreninger udgav fra maj 1943 til april 1945 20 numre af et blad: »Meddelelser til Medlemmerne«. Hverken Det kongelige Bibliotek eller Statsbiblioteket havde eksemplarer af bladet. Takket være skibsinspektør, kaptajn R. Geisler og kaptajn H. C. Røder har de to biblioteker nu hver et komplet sæt af bladet.

Dette materiale suppleres på udmærket måde af følgende 3 arkiver, der er afleveret til Rigsarkivet. *Kaptajn R. Geislers arkiv*. Kaptajn Geisler var under krigen sekretær i Skibsofficers-Foreningen, og hans arkiv giver et godt indtryk af arbejdet i foreningen. *Cand. polit. Kay Heckschers arkiv*. Dette arkiv består af 2 hovedgrupper: en, der vedrører søfolkene og deres organisationers arbejde i Newcastle, og en, der vedrører det danske råd og forholdet mellem dets medlemmer. Kay Heckscher var medstifter og medlem af det danske råd i London. Dette arkiv synes at indeholde meget væsentlige papirer.

Under krigen var det forbudt de søfarende at føre dagbog. Enkelte brød dog forbudet og en sådan dagbog er bevaret i *Journalist Aage Tofts arkiv*. Aage Toft sejlede som telegrafist under hele krigen, og hans omfattende papirer – 4 notesblokke og 606 maskinskrevne sider – udgør en dagbog, der er ført fra 29. september 1940 til 10. september 1945. Der er ingen tvivl om, at denne dagbog er en fortrinlig kilde til belysning af søfolkenes liv under krigen.

Fornylig er modtaget nogle henvendelser, hvoraf det bl.a. fremgår, at der er bevaret i hvert fald endnu to dagbøger ført af søfolk under krigen. Der er givet løfte om, at den ene af disse bøger vil blive afleveret til Rigsarkivet.

Er dette materiale ikke stort, så er det dog uden tvivl af stor betydning, at det nu er blevet sikret for eftertiden. Der er derfor god grund til at takke først og fremmest rederiet J. Lauritzen, der har bekostet undersøgelsen, men også de mange organisationer og enkeltpersoner, der har ydet hjælp ved indsamlingsarbejdet og som beredvilligt har afgivet arkivalier og beretninger. Uden deres velvillige bistand havde arbejdet ikke været muligt.

En anden ting er, at mulighederne for at fremskaffe yderligere kilde-materiale sikkert langtfra er udtømt.

Dansk landbrugshistorisk litteratur

1952—58

Af Gunnar Olsen

Vejledninger til studiet

De forløbne år siden sidste oversigt over landbrugshistorisk litteratur 1945-51 (Fortid og Nutid XVIII, s. 263 ff.), har bragt adskillige vejledninger om litteratur, kilder eller kildegrupper til landbrugshistoriske studier og om deres anvendelse.

Blandt disse må først og fremmest nævnes *Dansk Landbrugsbibliografi, Bind I* (indtil 1814) (1958) ved *Ole Karup Pedersen*. Et gennem lange tider følt savn af en fyldestgørende bibliografi over dansk landbrugslitteratur er således i færd med at blive afhjulpet. Det foreliggende bind indeholder den sparsomme ældre danske landbrugslitteratur sammen med reformtidens frodige vækst af landbrugsskrifter. Oversigten bringer såvel monografier som artikler i tidsskrifter og andetsteds. Monografierne kunne tidligere omend med et langt større besvær findes i *Bibliotheca Danica*, men for tidsskriftsartiklernes vedkommende drejer det sig om ting, det var såre vanskeligt at komme helt til bunds i. De nye gode muligheder for hurtigt at orientere sig om litteraturen indenfor specielle felter vil utvivlsomt sætte et heldigt præg på fremtidens landbrugshistoriske undersøgelser.

Bibliografien omfatter ca. 6300 numre; den meddeler forfatter, fuldstændig titel, udgiversted (eller tidsskrift) og trykår. Ved en del anonymt udgivne skrifter er forfatternavn anført, og det samme gælder en række skrifter udgivet under pseudonym. Den har forfatterregister, navneregister over navne anført i titlerne, stedregister, sagregister og fortegnelse over de citerede tidsskrifter.

Mellem de øvrige er *Johan Hvidtfeldts* indledning til *Håndbog for danske lokalhistorikere* (1956). Denne indledning indeholder et specielt afsnit: *Kilder til landbrugshistorie*, men ikke alene i dette, men også mange andre steder i indledningen vil man finde oplysninger om, hvorledes man finder frem til og udnytter det landbrugshistoriske materiale i vore arkiver, biblioteker og andre samlinger.

En vejledning i at finde kilder til gårdes historie gives ved hjælp af et konkret eksempel: udforskningen af en gårds historie af *Torsten Balle: Hvorledes finder man noget om en ejendoms historie*. (Historisk årbog for Thisted amt, 1957).

Om en særdeles betydningsfuld landbrugshistorisk kilde skriver *K. L. Jarnhuus: Om 1844-matriklen som landbohistorisk kilde*. (Fortid og Nutid XX, 1958). Heri redegøres dels for matrikuleringsarbejdets fremadskriden op til 1844, dels for, hvilket kildemateriale ethvert trin af arbejdet har afsat, samt for, hvilke spørgsmål disse kilder vil være i stand til at svare på.

For en speciel kildegruppe gives en redegørelse af *Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske kår*, (Fortid og Nutid XIX), senere udkommet som led i en skriferække: *Bol og by. Meddelelser fra Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie*. Heri oplyses om, hvornår og hvorfor disse indberetninger er afgivet, og om hvad de indeholder af betydning for landbrugshistoriske undersøgelser, og til sidst gives en oversigt over, hvor de forskellige indberetninger er at finde: i Rigsarkivet, i landsarkiverne, på Det kongelige Bibliotek, i Landesarchiv på Gottorp og på Universitetsbiblioteket i Kiel.

F. Skrubbeltrang har i *Om brugen af landbohistorisk talmateriale* (Fortid og Nutid XIX), givet en oversigt over en række af de væsentligste landbohistoriske kilder, men først og fremmest en vejledning i deres kritiske behandling. Skrubbeltrang fastslår, at når det drejer sig om talmateriale, må man have et nogenlunde stort og nogenlunde sikkert materiale for at kunne nå til nogenlunde sikre resultater. Overfor dårlige kilder kommer selv den bedste behandling til kort. Der kan imidlertid i reglen ikke skelnes mellem absolut gode og absolut dårlige kilder. Ofte er det således, at en kilde kan være tilfredsstillende i en eller flere henseender men svigte i andre. Han maner til forsigtighed ved benyttelse af det store talmateriale; det behøver ingenlunde at være fejlfrit, fordi det er stort; og overfor et talmateriale, der dækker flere landsdele, eventuelt hele landet, bør man være forsigtig med at drage slutninger om dets karakter fra een landsdel til andre, fejkilderne behøver ikke at fordele sig ligeligt på alle landsdele. Der understreges også, at de bedste kilder til landbrugsstatistik ikke behøver at være dem, som indeholder de fleste tal. Skrubbeltrang gennemgår derefter nogle af de vigtigste kildegrupper til befolknings-, erhvervs- og ejendomsforhold, fæste- og afgiftsforhold, ud-sæd og høstudbytte og kreaturhold, og viser under gennemgangen, hvilke muligheder de forskellige kildegrupper giver, og hvilke faldgrupper de rummer.

Kildeudgaver

Årene har været præget af en flittig udgivervirksomhed. Dette skyldes i første række det tidligere nævnte *Udvalg for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie*, som blev stiftet 1952. Selskabets første opgave var udgivelse af gamle danske tingbøger. Det er forlængst anerkendt, at ting-

bøgerne er en af de vigtigste kildegrupper til vor landbrugs- og landbohistorie, men erfaringen viser, at de endnu kun er udnyttet i en forbausende ringe grad. Ikke så få lokalhistorikere har ganske vist med stor flid gransket deres hjemstavns tingbøger, men indtil videre har kun H. H. Fussing formået at skrive et rigshistorisk værk på grundlag af tingbøgerne. Dette skyldes først og fremmest deres mængde, men også manglen på indholdsfortegnelser, registre og ethvert andet hjælpemiddel, der kan lette brugen af dem. Med udgivelserne vil tingbøger for første gang blive gjort tilgængelige for en bredere kreds af forskere. Udvalget har påbegyndt udgivelsen af fire tingbogsrækker og indtil videre er udkommet: Ved *Karen Marie Olsen: Herlufsholms birks tingbøger 1616-19, 1630-33*. Ved *Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup: Åsum herreds tingbøger 1640-43, 1643-45*. Ved *Poul Rasmussen: Skast herreds tingbøger 1637, 1638, 1639*, og ved *Ole Karup Pedersen: Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-28, 1628-30*. Udgaverne er forsynede med kommentarer, og registre er udarbejdet til Herlufsholms birks tingbog 1616-19 og vil blive det til de øvrige. Udvalget har desuden som første bind i en serie *Kilder til kirke- og præstegodsets historie* ved *Svend Gissel* udgivet *Sjællands stifts landebog 1567*. Landebogen giver i første række oplysninger om præste- og degnegodset i de sjællandsk-mønske sogne, og den giver tillige antallet af tiendeydere for samtlige sogne, hvad der gør den til en betydningsfuld landbrugsstatistisk kilde fra det 16. århundrede.

Adskillige særdeles værdifulde kildeudgaver skyldes dog andre selskaber. Således har *Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie*, som et led i serien *Danske middelalderlige regnskaber, 3. række* udsendt *Roskilde domkirkes jordebøger og regnskaber* ved *C. A. Christensen* (1956). Hovedstykket i denne er så afgjort Roskildebispens jordebog fra o. 1370, som er en hovedkilde til studiet af sjællandske landboforhold i middelalderen (og tillige en særdeles vigtig kilde til Københavns historie). Jordebogen har tidligere været udgivet af Langebek i *Scriptores Rerum Danicarum VII*, men først nu foreligger en tilfredsstillende udgave, idet denne tager de talrige tilføjelser med og gør rede for varianterne i afskrifterne af det andet eksemplar af jordebogen, der åbenbart har eksisteret. Foruden jordebogen 1370 indeholder udgaven fadeburets regnskab 1522-24, Roskilde domkirkes regnskaber 1504-20 og adskillige oversigter og inventarier.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur har ved *Henning Paulsen* udgivet *Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40* (1956). Sophie Brahe var gift med den berømte lærde adelsmand Holger Rosenkrantz til Rosenholm, og hendes regnskaber viser såvel indtægterne af godsdriften, som den adelige families private udgifter, samt det spegede spind af lånetransaktioner, dels mellem de adelige familier indbyrdes, dels mellem adelige og borgerlige. Bedre end nogen anden kilde fra samme tid giver den mulighed

for at få indblik i datidens godsøkonomi, og den giver værdifulde bidrag til såvel korn- som studehandelens historie.

Den for ejendomshistorien så værdifulde kildepublikation Kronens skøder, der udgives af Rigsarkivet, er blevet forøget med et nyt bind: *S. Nygård: Kronens skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, Femte bind, 1731-1765* (1955), hvorved man er nået op til tiden for de sidste store krongodsudlægs begyndelse.

Visse bidrag til handelen med danske landbrugsprodukter, navnlig heste, gives i *Emilie Andersen: Malmøkebmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede* (1954). Om regeringens forsøg på at bekæmpe virkningerne af et misvækstårs følger berettes i *Georg Nørregaard: Statens foranstaltninger overfor kornkrisen 1847*. (Danske Magasin, 7. rk. 5. bd.).

Den store udgave af Danmarks middelalderlige brevstof *Diplomatarium Danicum* med oversættelsen *Danmarks middelalderbreve*, hvoraf 2. række er nær sin afslutning, mens 1. og 3. række er begyndt at udkomme, bringer selvsagt også et væsentligt stof til landbrugets historie i middelalderen.

Af en gammel topografisk beskrivelse, som giver gode oplysninger om herregårde og landsbyer, og hvoraf en del er blevet udgivet tidligere, har *Johan Hvidtfeldt* udgivet det resterende, nemlig *L.C. Buchholts Beskrivelse af Tørrild Herred*. (Vejle amts årbog, 1952).

Til de egentlige kildeudgaver slutter sig et par afhandlinger, der refererer kilder. Det drejer sig om *Frits Jacobsen: J.V. Neergaards beskrivelse af Ø. Flakkebjergs herred*. (Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt, 1955). Heri gives dels et referat, dels uddrag af J.V. Neergaards bog: *Statistisk-oekonomisk Beskrivelse over Øster-Flakkebjerg Herred efter det Kongelige Danske Landhusholdningsselskabs Opfordring 1830*. Afhandlingen beskæftiger sig fornemmelig med landbrugets produktionsforhold og gør bl.a. rede for de nye metoder, der er taget i brug, og de derigennem vundne fremskridt, men den beskæftiger sig også med de sociale forhold indenfor herredets landbefolkning.

Af lignende art er *Frits Jacobsen: Bondeliv og bondevirke i Vestsjælland 1770*. (Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt, 1956). Denne giver et referat af August Hennings interessante optegnelser fra den tid, da han som landmåler opholdt sig mellem de vestsjællandske bønder og i høj grad kom på talefod med dem. Referatet bygger på J. Blochs udgave af A. Hennings optegnelser i »Fra Arkiv og Musæum«, 1. r. I, s. 156-90.

Befolkningsforhold og befolkningsgrupper

Egentlige befolkningsstatistiske undersøgelser har ikke set lyset i de senere år, men der foreligger adskillige arbejder om landbefolkningens forskellige grupper. Det vigtigste af disse er *F. Skrubbeltrang: Den danske Husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne I-II*, (1954).

I værket, der er udgivet af De Samvirkende Danske Husmandsforeninger i anledning af de provinsielle samvirksomheders 50 års jubilæum, giver Skrubbeltrang en kort oversigt over husmændenes forhold fra 1660 til landboreformerne, den periode, han tidligere har behandlet så grundigt i *Husmand og Inderste*. Men det nye og egentlige kommer med den tid, da en væsentlig del af husmændene fik deres egen lille jordlod til rådighed. Det er navnlig disse husmænds kår gennem det 19. århundrede, der behandles, men de jordløse husmænd, de egentlige landarbejderes kår berøres også. I sidste halvdel af 1. bind behandles husmændenes politiske stilling, husmandslovgivningen og husmændenes begyndende organisation i husmandsforeninger og de samvirkende organisationer.

2. bind, der omfatter tiden 1910-52 har hovedvægten på husmandsbevægelsen. Det skildrer husmændenes indflydelse på jordlovgivningen, som bidrog så væsentlig til udstykningens stortid efter 1919, og ligeledes bevægelsens faglige og kulturelle arbejde, der bl.a. gav sig udslag i oprettelse af husmandsskoler, i konsulentvirksomheden, i husholdningsarbejdet og i det landøkonomiske ungdomsarbejde. Ligeledes gives der en indgående skildring af husmændene under tredivernes landbrugskrise, under besættelsen og i tiden efter befrielsen. Bindet giver desuden skildringer og karakteristikker af husmandsbevægelsens ledende mænd.

Et bidrag til karakteristik af bønderne er givet i *Gunnar Olsen: Bønderne i Holbæk amt for 200 år siden*. (Fra Holbæk Amt, 1954). Grundlaget er indberetninger fra præster samt en udtalelse fra amtmanden over Holbæk amt, Lente v. Adeler.

Forholdet mellem bønder og husmænd behandler *Georg Nørregaard: Klasseforskelle mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne*. (Jyske Samlinger, Ny rk. I, 1951). Her skildres de to gruppers økonomiske vilkår; gårdmændenes lå nu højt over husmændenes; deres oplysning, hvori der efter forfatterens mening var nogenlunde jævnbyrdighed; og de sociale skel, som nu var ved at uddybes. Husmændene kunne ikke følge gårdmændene i deres fremgang, politisk forsøgte gårdmændene, Det forenede venstre, at hæve husmændene, bl.a. ved at skaffe dem udvidet valgret til sogneråd og amtsråd, måske for at hindre dem i at gå til socialisterne.

Om de vestjyske tjenestefolks form for arbejdssøgen fortælles i *Niels Hahne: Folkemarkeder i gamle dage*. (Hardsyssels årbog, 1952). Denne beretter navnlig en række træk fra folkemarkederne i Ringkøbing og Ribe i sidste halvdel af forrige århundrede.

Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede (1957) giver på grundlag af et overordentligt stort materiale fra kirkebøger, retsprotokoller, fængselsarkiver en skildring af moralen i landbefolkningen og straffene for dens overtrædelse.

Krig og pest's indvirkning på befolkningsforholdene er genstand for *Aksel Lassens* behandling i: *Skæbneåret 1659, Hungersnød og pest over*

Syddjylland (1958). Bogen viser, hvor frygtelige følgerne af en plettyfus-epidemi kunne blive for en befolkning, der i forvejen havde været udsat for krigens hærgninger, og som rimeligvis derfor befandt sig på hungersnødens rand. Den viser, at enkelte sogne i de egne, hvor pesten hærgede kraftigst, mistede mere end 75 % af deres befolkning. For Malt herred tyder materialet på et gennemsnitligt befolkningstab på 85 %, i Tørrild på 77 %, i Nørvang på 72 %, i Slaugs på 67 %, Jerlev på 62 %, Anst på 60 %. Selvom kildernes sparsomhed gør resultaterne noget usikre, giver de dog et overbevisende vidnesbyrd om katastrofens omfang. Særdeles værdifuld er ligeledes påvisningen af, at de så hårdt ramte egne befolkning blev bragt på føde igen ved en storstilet tilvandring fra egne, der ikke var blevet berørt af pesten, navnlig fra Nord- og Vestjylland. Meget taler for, at den vestjyske befolknings stagnering i de følgende årtier i hvert fald for en del skyldes en stærk udvandring til de pestramte egne.

Ejendomsforhold

Ejendomsforholdene vil altid være et centralt punkt indenfor landbrugs-historien, da så mange andre forhold vil være afhængige af dem. Trods dette er ejendomsforholdenes historie ikke dyrket med særlig iver i de sidste år. Den er i det væsentlige overladt til een mand, men han har til gengæld gjort et overordentligt stort arbejde. Den ene er *Poul Rasmussen*, der med stor flid har fortsat sine tidligere påbegyndte studier over kirkegodsets historie i Aarhus stift. En lang række nye undersøgelser foreligger fra hans hånd, nemlig: *Øm Klosters jordegods 1554-1573 og dets historie* (Østjysk Hjemstavn, 1955-56), *Ring Klosters jordegods 1573 og dets historie* (Østjysk Hjemstavn, 1956), *Jordegods, som tilhørte St. Hans Kloster i Horsens 1536-85* (Østjysk Hjemstavn, 1956), *Alling klostergodts 1536-1586* (Østjysk Hjemstavn, 1956-57), *Tvilum klosters jordegods (1536)-1586 og dets historie* (Østjysk Hjemstavn, 1957). Rækken slutter med *Efterskrift til herreklostrenes godshistorie* (Østjysk Hjemstavn, 1957). Til disse arbejder knytter sig: *Essenbæk klosters jordegods i Sønder Hald herred*. (Historisk årbog fra Randers amt, 1958), og endelig kan nævnes: *Bidrag til Gylling bys historie i middelalderen* (Østjysk Hjemstavn, 1953).

I disse afhandlinger påviser Poul Rasmussen ved hjælp af jordebøger fra det 16. århundrede, navnlig Skanderborg lens jordebog 1573 og Silkeborg lens jordebog 1586, hvor meget jordegods klostrene besad efter reformationen, og derefter gøres der, så langt de middelalderlige kilder rækker, rede for, hvornår, fra hvem og under hvilke omstændigheder, dette gods blev erhvervet. Disse undersøgelser viser en række interessante træk, først og fremmest, at erhvervelsen af klostergodset foregik i ryk. I visse perioder voksede det stærkt, ind imellem var der stagnations- eller ligefrem nedgangsperioder. Ligeledes behandles klostergodsets drift, og der

påvises, at navnlig Øm kloster oprindeligt med stor iver forsøgte at få oprettet ladegårde på sit gods. Adskillige ting tyder på, at klostret har haft op imod 20 grangier (ladegårde), men hen i det 14. århundrede fandt munkene åbenbart ikke denne drift for hensigtsmæssig mere. Nogle af ladegårdene blev udstykket, andre blev forpagtet bort til adelsmænd. Ligeledes tyder forholdene på, at munkene fra Øm har anlagt Ry købstad efter en fast plan.

Desuden bliver klostergodsets afgifter gjort til genstand for en grundig undersøgelse. Den samlede landgilde gøres op for en række byer og enegårde, og landgilden ses i sammenhæng med de pågældende byers hartkorn i 1688 og dyrkede arealer i 1683, hvorved det viser sig, at klostrenes fæstere gennemgående betalte 1 ørtug korn af hver mark guldsjord.

Desuden oplyses om andre afgifter, således om jærgæsteri og hovhestgæsteri m.fl., og tilsammen giver afhandlingerne et omfattende bidrag til middelalderens ejendoms historie.

Til ejendoms historien i nyere tid foreligger kun et enkelt bidrag, nemlig *H. P. Bertelsen: Krongodssalgene og Bondefrigørelsen i Aarene omkring 1765* (Vejle amts årbog, 1953). Heri skildres baggrunden for krongodssalgene, rustningerne under den truende krig med Rusland 1762, statsgældens voldsomme vækst, Schimmelmann's indgriben og til slut Koldinghus rytterdistrikts bønders selvejkøb.

Det bør dog nævnes, at den nye 5. udgave af Traps Danmark for herregårdenes vedkommende ligesom i de forrige hovedsagelig bringer ejerlister og ejendoms historie. Adskillige ejerlister har været ude for en tiltrængt revision, mens en del gårde, der ikke var med i de tidligere udgaver, er med i den nye.

Jordejere og jordbrugere, godssystemet

Forholdet mellem jordens ejere og dens brugere hører ligeledes til landbrugets centrale problemer. Adskillige undersøgelser indenfor dette felt er fremkommet i de senere år.

En enkelt undersøgelse: *H. P. Bertelsen: Et Blad af Selvejernes Historie* (Vejle amts årbog, 1952), er viet det tilfælde, hvor ejer og bruger var identiske, nemlig selvejerne. Forfatteren skildrer heri adskillige forsøg, der blev gjort på at fratage Koldinghus rytterdistrikts selvejerbønder deres ejendomsret, og han beretter om, hvorledes bønderne i disse tilfælde mødte op med deres gamle adkomstdokumenter for at fastslå deres ejendomsret. Disse gamle dokumenter, som for en del blev afskrevet, giver væsentlige bidrag til selvejendomsbøndernes historie, og forfatteren viser ved hjælp af nogle konkrete eksempler, hvor meget og hvad de kan fortælle.

Forholdet mellem kronen og dens bønder er behandlet i et stort arbejde, *Holger Munk: Rytterbonden. Et landbrugs- og kulturhistorisk stu-*

die fra Vordingborg rytterdistrikt 1718-68. I. Gaard, jord og besætning (disputats, 1955). Bogen indledes med skildringer af Vordingborgs ryttergods og dets administration, hvorunder der fortælles om de enkelte regimentsskrivere og deres indsats for godset og bønderne. Derefter berettes om bøndernes produktionsmidler, først om gården, om dens erhvervelse gennem fæstet og om dens bygninger; dernæst om besætningen: heste, køer, får og svin; for de sidstes vedkommende berettes særlig om oldensvinene og oldenskovene. Efter en kort redegørelse for avlsredskaberne følger en mere grundig for jorden, navnlig dvæles ved rebningen. Herefter behandles udsæd og høst, bl.a. gives en oversigt over gode og dårlige høstår. Under græsning og høslet behandles særlig græsningen på de store overdrev, men også de fælles fang beskrives. Sluttelig gives en oversigt over rytterbøndernes udnyttelse af skovene og af deres forhold til vildtet. Som bilag følger opgørelser over materialet fra synsforretningerne over rytterdistriktet 1719, 1739 og 1768, med tal for bøndergårdenes bygninger, bøndernes besætning, jordens udsæd og andre opgivelser, og til sammenligning anføres nogenlunde tilsvarende tællinger fra Vemmetofte gods 1717, 1742, 1754 og 1766.

Om godsdrift i middelalderen beretter *Johs.T.Christensen* i *Sorø klostres ladegårde* (Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt, 1957). Selvom Sorø kloster hører til dem, hvis godshistorie er bedst kendt, flyder kilderne vedrørende ladegårdene og deres drift dog ret sparsomt, og forfatteren når ikke langt udover Poul Nørlunds resultater i *Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet*, 1924. Dog kan han takket være nyere udgravninger berette nyt om Petersborg ladegårds bygninger, og interessant er ligeledes påvisningen af enkelte af ladegårdenes skiftende skæbne som ladegårde, bøndergårde, ladegårde igen og sluttelig herregårde.

Problemet herregårde-bøndergårde behandles i *Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774* (disputats), udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, som Landbohistoriske Skrifter, bd. I (1957). Problemet i denne er i første række hoved- og ladegårdes udvikling til stordrifter. Der påvises, at selvom stordrift ikke var ukendt i middelalderen, var det dog først efter 1550, at denne udvikling tog stærkere fart, og at den kulminerede i årtierne efter 1660. Hovedgårdenes vækst skyldes hovedsagelig nedlæggelse af bøndergårde med efterfølgende inddragelse af deres jord under hovedgårdsmarkerne, undertiden blev jord dog også inddraget uden nedlæggelse af gårde. Nedlæggelserne førte ofte til, at hele landsbyer forsvandt. Omkring 260 landsbyers nedlæggelse er påvist indenfor det behandlede tidsrum, og nedlæggelserne kostede rimeligvis op mod 3500 bøndergårdes eksistens. Heraf blev ca. 400 nye hovedgårde oprettet og o. 650 udvidelser blev foretaget. Til gengæld modtog bondebruget et ikke ubetydeligt tilskud af jord ved nedlæggelser af hovedgårde, omkring

400 hovedgårde blev nedlagt, men da det så godt som altid drejede sig om ganske små gårde, har de rimeligvis ikke tilført bondebruget mere end 6-700 bøndergårdes jord.

Årsagerne til udviklingen søges påvist, og forholdene tyder på, at der mindre er tale om en generel årsag, end om en række forhold, der virkede i samme retning. Blandt disse var hovedgårdsjordens begunstiging gennem dens privilegier, bestræbelserne for at få hovedgårdsjorden ud af landsbyfællesskabet, ødegårdsproblemet, skattepolitikken og kronens godstransaktioner, først og fremmest mageskifterne, jordegodsudlæggene og konjunktursvingningerne. Ligeledes gøres der rede for de forhold, som hæmmede udviklingen, efter 1682 navnlig lovgivningen og administrationens indgreb.

Følgerne af nedlæggelserne blev i første række udviklingen af en række meget store landbrugsbedrifter, stordrifterne. De fleste og største af disse opstod på Sjælland og Lolland-Falster, mens de talrige fynske hovedgårde holdt sig på beskeden størrelse.

Stordrifterne og – omend i mindre udpræget grad – de jævnt store herregårde, blev landbrugets tyngdepunkter; de producerede for en stor del salgsvarer og kom til at spille en væsentlig rolle for såvel tilførslerne til købstæderne som for landbrugseksporten. I kraft af denne position opnåede godsejerne talrige begunstigelser bl.a. stavnsbåndet. Medaljens bagside var det stigende hoveri og bøndernes dårlige kår overhovedet. Derfor blev storgodsdriften i periodens slutning genstand for en hård kritik, og mens der i årene før 1774 oprettedes mange nye hovedgårde på Sjælland, Falster og i Østjylland, var hovedgårdenes udstykning og bortsalget af bøndergodset begyndt i Nord- og Vestjylland.

Denne udstykning har været genstand for et par skildringer af *Flemming Jerk: Himmerlands herregårde og deres udstykning* (Fra Himmerland og Kjær herred, 1957) og *Ringkøbing amts herregårde gennem gods-slagningens tidehverv* (Hardsyssel årbog, 1958). I disse gennemgås de enkelte herregårdes skæbne med hensyn til godssalg og udskiftning, og navnlig for Ringkøbing amts vedkommende peges på en række forhold, som medvirkede til, at denne landsdels i forvejen ret fåtallige og ret små herregårde for en stor del mistede deres bøndergods og bukkede under for udskiftningen.

En udførligere skildring af salget af en vestjysk herregårds bøndergods gives i *Laurids Pedersen: Salget af stamhuset Nørholm fæstegods 1861-79 samt fideikommiskapitalens anbringelse 1874-1917* (Fra Ribe amt, 1956). Nørholm var blandt de vestjyske herregårde, som længst holdt på bøndergodset, først og fremmest ved at give bønderne rimelige kår, mener forfatteren, men o. 1860 var tiden til salg moden. Godsejeren C.P. Rosenørn-Teilmann tog selv initiativet til salget og fremmede det, ved at en væsentlig del af købesummen blev stående som førsteprioritet i de fra-

solgte gårde. Godssalget var sluttet 1879. Indtil 1874 havde salget indbragt 450.000 rigsdaler, og disse penge blev samlet i en fideikommiskapital tilhørende stamhuset. Denne kapital vedblev at yde lån til de forhenværende fæstebønder, og 1917 var dens udestående ca. 1,3 mill. kr.

En skildring af vekselspillet mellem bondegårdsdrift og stordrift gives i *M. Larsen: Haslevgårde* (Fra Himmerland og Kjær herred, 1958), der viser, hvorledes en lille landsbys bøndergårde under stordriftens første fremtrængen må vige pladsen for en ladegård, som imidlertid ikke svarer regning og forsvinder. Men de genoprettede bøndergårde må sidenhen, efter 1700, atter vige for en ny ladegård, skønt enkelte af bønderne åbenbart gjorde så hård en modstand, som der dengang kunne være tale om.

Om en af de små hovedgårdes udskiftning fortæller *N.P. Gleerup i Hastrup hovgård*. (Historisk årbog fra Randers amt, 1955).

Om fæsternes vilkår under godssystemet er der kommet enkelte mindre arbejder. *Birger Isaksens: Lidt om Lykkesholms fæstere* (Fynske årbøger, 1953), fortæller på grundlag af undersøgelser i Lykkesholms fæsteprotokoller noget om fæsternes kår med hensyn til forpligtelser, aftægtsforhold, enkeægteskaber o.l. Om tilsvarende forhold på Samsø beretter *Bent Rasmussen i Vilkårene for en samsk gårdfæster og husmand* (Fra Holbæk amt, 1953).

Træk fra stavnsbåndets tid bringer *Rasmus Nielsen: Fra Stavnsbåndstiden i Nordvestsjælland* (Fra Holbæk amt, 1956). Hovedsagelig fra Alkestrup-Egemarke godser gives nogle eksempler på tjenestekarles rømninger, på stridigheder godserne indbyrdes om de stavnsbundne, på ulovlig skovhugst, på kvægsygen i Viskinde og endelig om nogle ildebrandstilfælde.

I *Stavnsbåndet og tjenestekarlene* (Jyske Samlinger Ny rk. 1 bd., 1952) kommer *Gunnar Olsen* med en indsigelse mod det af *Johan Hvidtfeldt i Stavnsbåndet, dets Forudsætninger og Virkninger* (Vejle Amts Årbog, 1938) og i *Kvindestavnsbånd i 1750'erne og 1760'erne* (Festskrift til Erik Arup, 1946) fremsatte nye syn på stavnsbåndet: at dette ikke så meget er rettet mod bønderne som et middel til at få gårdene besat, men »en ren klassepolitisk forholdsregel rettet mod landboudømmen med det formål at drive tjenestefolkenes lønninger ned«. Efter at have gjort rede for udviklingen af tjenestefolkenes lønninger fra ca. 1600-1780 og for de momenter, der influerede på deres højde, indrømmer forfatteren, at stavnsbåndet bl.a. havde til hensigt at hæmme og om muligt helt standse tjenestefolkenes vandring. Disse vandring gik dels ud af riget, dels til København og købstæderne, men de gik desuden fra Jylland til øerne, og fra de dårlige godser til de bedre. Det var ikke mindst de sidste vandring, stavnsbåndet var rettet mod, og disse vandring medførte ikke en stigning af tjenestefolkenes lønninger i almindelighed, men en udligning af dem, således at de gav tendens til stabilisering eller stigning i de dårligste egne og på

de ringeste godser, men virkede trykkende på lønningerne på de bedre egne og på de gode godser. Der peges på, at stavnsbåndet netop havde sine ivrigste tilhængere i de dårligste egne og blandt de fattigste godsejere, som var interesseret i at holde bønder og tjenestekarle i så hårde bånd som muligt, og tillige påvises, at det langt fra var alle godsejere, der var interesserede i at få de lavest mulige tjenestekarlelønninger. Stavnsbåndet var derfor ikke en foranstaltning ensidig rettet mod tjenestekarlene, men det var en kriseforanstaltning til beskyttelse for de dårligst stillede godsejere, og den blev permanent, fordi der vedblev at være godsejere, som var dårligere stillet end andre, efter at den akutte krise forlængst var ovre.

Om den i godssystemet så vigtige person, ridefogden, er kommet et par mindre arbejder. *Vald. Andersen* skriver om *Ridefogder på Silkeborg 1660-1720* (Østjysk Hjemstavn, 1957). Han giver en del personalhistoriske oplysninger om de skiftende ridefogder og desuden en del træk vedrørende deres administrative metoder. Fra samme forfatter foreligger *Ridefogdens Pligter og Beføjelser. Instruktion for Ridefoged Casper Møller på Matrups, 1779* (Østjysk Hjemstavn, 1955). Instruksen giver et anskueligt billede af ridefogdernes mangeartede forretninger.

Indenfor godssystemets mange relationer mellem godsejere og bønder var hoveriet utvivlsomt det, der havde størst betydning for begge parter, og det område, hvor de kom hinanden nærmest ind på livet. Adskillige arbejder har da også søgt at udvide vor viden derom. Blandt dem er *August F. Schmidt*, der har øget sin lange række af bøger om landbrugs-historiske, lokalhistoriske og folkloristiske emner med en ny *Fra Hoveriets Dage* (1957). Hoveriets dage står her for hoveriets sidste dage, tiden ca. 1800-1850, idet forfatteren først og fremmest har forsøgt at samle folketraditionen om hoveriet. Folkemindesamlernes, navnlig Evald Tang Kristensens, materiale har været hans hovedkilde. Det viser sig, at traditionen har været rig. Den fortæller om hovbud, hovdage, om de forskellige arbejder, der blev udført på hovmarkerne, om hovrejser, hovviser og husmandshoveri; den giver også besked om hovbøndernes beklædning, om hovpiser, om livet på hovmarkerne. Vi hører om udspekulerede hovbønder, om de straffe, bønderne blev tildelt for forsømmelser og andre forseelser, om gode og onde herremænd og til sidst om hoveriets afskaffelse. Et stort, hidtil spredt materiale er således samlet i bogen. Desuden giver den en oversigt over tidligere behandlinger af hoveriet.

Holger Munk giver i *Hovbud og ægtkører* (Historisk Samfund for Præstø amt, årbog 1952) en skildring af rytterbøndernes hoveri på Vordingborg rytterdistrikt. Fra rytterdistriktets digre tingbøger har han gravet et interessant stof frem, bl.a. kan han i mange tilfælde påvise, hvilke personer der mødte til hovarbejdet. *H.A. Riis-Olesen* skildrer i *Hoveriet ved Vestervig Kloster* (Historisk årbog for Thisted amt, 1955) en række ho-

verikonflikter fra Vestervig i Jens Moldrups ejertid. Nogle hovbønder undlod at møde til hoveriet, og forsømmelsen kostede dem et ophold i Viborg tugthus. Om husmandshoveri i tiden efter landboreformerne fortæller *L.Lauridsen* i *Husmandshoveri på Lerbæk* (Vejle amts årbog, 1958).

A. Skjødsholm beretter i *En rømning fra Børglum Klosters gods* (Vendssysselske årbøger, 1953) om en bondekarls flugt fra godset. For at gennemføre flugten stjæler han en hingst, men han fanges alligevel og idømmes som straf 4 års tugthus. Et sammenstød mellem herremand og bonde skildres af *Alfred Larsen* i *En bondemishandling i Kalvehave* (Historisk Samfund for Præstø amt, årbog 1954). Den bondefødte godsejer Peter Johansen, der blev ejer af Petersgård, kom i konflikt med en af sine bønder, og godsejeren afbankede ham kraftigt med sin stok. Det kom til proces, og Peter Johansen idømtes af landsretten en mulkt på 200 rigsdaler.

Det kendte mord på landsdommer Ahasverus Becker skildres af *Erling Pedersen* i *Da landsdommeren på Bækkeskov blev myrdet*. (Historisk Samfund for Præstø amt, årbog 1952).

Om en række sammenstød mellem bønder og lensmænd fortæller *Hans Valdemar Gregersen: Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring år 1600*. (Sønderjyske årbøger, 1956).

Adskillige afhandlinger er skrevet om enkelte herregårde. I reglen drejer de sig mest om ejerne og ejendoms historie. Således forsøger *C.D.O. Lunn* i *En Herregårdshistorie. Knabstrup* (Fra Holbæk amt, 1958) at klare Knabstrups udviklede ejendoms historie i middelalderen; dette lykkes ved hjælp af en række hypoteser, først og fremmest at Niels Henriksen = Niels Hallandsfar = Niels II af Werle, dernæst at Marina, hvis forældre ikke kendes, var datter af prins Erik Birgersøn af Sverige, der tidligere er antaget at være død ugift og uden arvinger. Hvis disse antagelser holder stik, kan de øvrige vistnok også gøre det, således at antagelsen af Knabstrup som gammelt kongelev, der splittes ved arvedelinger mellem den danske kongestammes forgreninger, er rigtig.

Valdemar Andersen skriver i *Stamhuset Mattrup* (Århus stifts årbøger 1955) om stamhusets oprettelse og dets skæbne som stamhus. *Anders Kjellerup: Fra det gamle Kjærgaardsholm* (Skivebogen, 1955) om ejendoms historie, men desuden noget om gårdens besætning og om det hoveri, der blev ydet til den. *Kr.Værnfeldt* beretter i *Langholt* (Fra Himmerland og Kjær herred, 1952) om gårdens ejendomsforhold og om dens bygninger og gengiver en synsforretning over den.

Et mere omfattende stykke godshistorie gives i *Sigurd Kristensen: Spredte træk fra Skovgård omkring midten af det syttende århundrede* (Vejle amts årbog, 1956). På grundlag af de udmærket bevarede rantzau'ske godsarkiver kan han berette om gårdens studehandel, om dens besætning, om svineholdet og om svinene på skoven. Kornavlen fortælles

der ligeledes om, blandt andet bringes adskillige års foldudbytter. Pløje-metoden belyses gennem en interessant instruktion til fogeden. Der fortælles om gødningens formerelse ved hjælp af lyng og andre plantedele, om hedens opbrydning og om grøftegravning i kær og enge. Til sidst gives et billede af godsets sørgelige tilstand efter svenskekrigene, da mange bønder er døde, formodentlig af pesten, hvorfor de overlevende overbebyrdes af hoveriet, så de må klage over den hårde foged, og sluttelig berettes det, hvorledes mangelen på fæstere delvis afhjælpes ved tilvandring fra Thy og Vendsyssel.

Kronbøndernes forhold under et len er genstand for *Alfred Kaaes: Bidrag til Bøvlings lens historie* (Hardsyssels årbog, 1955). Der gøres rede for bøndernes afgifter, for hoveriet, som gentagne gange gav anledning til konflikter, fordi det stadig havde tendens til at vokse, for de forseelser, der bragte bønderne til at figurere i sagfaldslisterne, og for de få større forbrydelser, som forekom.

Landsbyer og landsbyfællesskabet

Landsbyen byder en række problemer, som de danske agrarhistorikere tidligere har tumlet flittigt med. Der er da også i de senere år ydet adskillige bidrag til deres løsning.

En god oversigt over den gamle, vel nærmest bestemt den middelalderlige landsby, og de begreber, den rummer, giver *A. Steensberg i Bebyggelsen på landet i Danmark i historisk tid* (Nordisk Kultur XIII, 1956). Her gives en kort forklaring på jordens inddeling i tofter, vange, åse og agre, på forte, overdrev, fælled, ornum og gribsjord. Fællesskabet og dertil knyttede forhold som rebning og hegning beskrives, og der bliver gjort rede for jordskifteformerne: solskifte, bolskifte, fornskifte og årsskifte, samt for de forskellige byplaner, landsbyerne frembyder.

Om den påbegyndte opmåling af den øde landsby ved Tjustруп sø Borupris' marker, Ø. Flakkebjerg herred giver *J.L. Østergaard Christensen* en foreløbig meddelelse i *En midtsjællandsk landsby fra tidlig middelalder* (Budstikken, 1954). Ligeledes har *A. Steensberg* givet en foreløbig meddelelse om udgravningen af den o. 1770 nedlagte landsby Store Valby ved Slagelse i *Store Valby. En sjællandsk landsby, der blev genfundet* (Fra Nationalmusæets Arbejdsmark, 1953).

Om en landsbys udseende før udskiftningerne oplyser *Niels Holtse i Om gårdenes beliggenhed i Stokkemarke før udskiftningen*. (Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog, 1954).

Nedlæggelser af landsbyer er som tidligere nævnt behandlet i *Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård*. Desuden har *Johs.T.Christensen* beskrevet nedlæggelsen af nogle midtsjællandske landsbyer i det 19. århundrede, i *To landsbyer ved Haraldsted sø, Egestrup og Slangstrup* (Årbog for Hi-

storisk Samfund for Sorø amt, 1954), og i *Allindemagles udslættelse* (Årbog for Historisk Samfund for Sorø amt, 1953).

Eksemplerne viser, at faren for landsbyerne langt fra var drevet over med landboreformerne; de risikerede stadig at blive opslugt af store bedrifter. For Slangerup og Ejlstrups vedkommende var det kun ganske små landsbyer, det drejede sig om. Den første måtte give plads for proprietærgården Slangerupgård, den anden blev lagt under Kærup. Men Allindemagle var en stor landsby på 18 gårde, og dens nedlæggelse var et af de ejendommeligste fænomener indenfor de danske landsbyers historie overhovedet, idet den blev foretaget i henhold til et løfte af 1721 til grev F.A. Danneschiold-Laurvig om at nyde hovedgårdstakstefrihed for 100 tdr. hartkorn. I henhold til dette løfte måtte en lang række bønder mere end 100 år efter forlade deres gårde, og en avlsgård, Allindemaglegård, blev oprettet i deres sted.

Marken og markfællesskabet med de dertil knyttede problemer har ikke været genstand for samme intensive forskning, som i årene umiddelbart før 1952, men et par betydningsfulde arbejder kan dog nævnes. I Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder skriver A. Steensberg om *Ager*. Selv om det drejer sig om en oversigtsartikel, bringer den dog adskilligt nyt stof hidrørende fra Steensbergs egne undersøgelser i marken, navnlig vedrørende de middelalderlige agerforekomster fra Alstruphede, Kongens Tisted sogn, Gislum herred, og fra den ovenfor nævnte Borupris. Borupris marker giver ikke det billede af den middelalderlige landsbymark, som man i almindelighed forestiller sig. Agrene er ikke højryggede, og de ligger meget uregelmæssigt; de synes ikke at have været undergået nogen rebningsproces.

Poul Rasmussen har i *De regelbundne landskifter og gårdenes historie i Aarhus stift* (Aarhus stifts århøger, 1956), gjort et meget energisk forsøg på at trænge ind i markskifternes mysterier. Hans bestræbelser går bl.a. ud på at finde en ny metode til beskrivelse af markernes landskifter, og han betjener sig til den ende af en art matematisk tegnsprog. Derved lykkes det at forenkle beskrivelsen i høj grad, men systemet i sig selv er i sin nuværende form ikke ligefrem let forståeligt, og det må åbenbart simplificeres noget, før det bliver enhver givet at forstå og anvende det. Desuden understreger Poul Rasmussen kraftigt, at man ikke kan forvente at løse alle problemer, landsbymarkerne vedrørende, ud fra landskifterne alene. Det er absolut nødvendigt at supplere deres vidnesbyrd med den viden, man kan hente fra jordebøger, adkomstdokumenter og andre kilder.

Ved analyse af en række landsbyers marker viser Poul Rasmussen, at metoden i hans hånd er effektiv nok. Der påvises i adskillige tilfælde, hvorledes andetsteds fra kendte delinger eller sammenlægninger af gårde har sat deres spor i agrenes indbyrdes beliggenhed. Og på den anden side sandsynliggør agrenes beliggenhed i andre landsbyer, at der er sket æn-

dringer med hensyn til gårdenes antal og størrelse, som man enten slet ikke har kendt tidligere, eller som kun har sat sig svage spor i stednavne.

En kilde til landsbymarkernes historie må afgjort ligge i marknavnene. Hidtil synes disse imidlertid ikke at have været genstand for særlig opmærksomhed, hverken fra historikers eller filologers side. En begyndelse er dog gjort med *Inge Wohlerts* afhandling: *Marknavne i Rørby sogn* (Fra Holbæk amt, 1955), hvori der forsøges en ren filologisk tolkning af det forekommende marknavnestof, uden at der drages slutninger af den ene eller anden art ud fra det.

Et par hidtil ukendte landsbyvidder er blevet fremdraget. *Karl Fausing* bringer *Vide og Vedtægt for Uth by* (Vejle amts årbog, 1957). Viden er fra 1789. Den er fundet hos gårdejer Karl Petersen, Degnegården i Uth. *Alfred Kaae* giver i *Fra Hee og No sogne. Gammel vedtægt og moderne nybrud* (Hardsyssel Årbog, 1953) dels en vedtægt fra Sønderby og Halby, udateret, men muligvis fra 1772, og nogle senere vedtægter, nemlig en »Forening mod fremmede fattigfolk« fra 1800, og en »Forening mellem beboerne i Hee og No sogne angående en hjælpekasse til understøttelse i sognet for dem, der har vanheld med deres kreaturer« fra 1803.

Om et vigtigt led indenfor såvel fællesskabet som for driften, nemlig gærder og hegn, skriver *E. Foged* i *Gærder, hegn og markskel i Thisted amt*. (Historisk årbog for Thisted amt, 1952). Han skildrer heri forekomsterne af stendiger og jorddiger i Thy. På dette felt foreligger der imidlertid et langt større arbejde, nemlig *August F. Schmidt: Hegn og Markfred, 1953*. I dette digre værk er samlet en væsentlig del af, hvad der tidligere på vidt forskellige steder er skrevet om emnet, og alle sider hegnene vedrørende er behandlet. En første del handler om kampen for markfreden, lovenes udsagn – fra landskabslovenes til vore dage – anføres. Der gives eksempler på trætter om markfred og hegn, og den langvarige kamp om markfreden i første halvdel af 19. århundrede skildres. Til dette såvel som til de følgende afsnit om de forskellige hegnstyper: grenegærder, levende hegn, jorddiger og stendiger har amtsbeskrivelserne fra 1820'rne og 1830'rne været hovedkilden, men mange oplysninger er samlet andetsteds fra.

Bondegårde

En række nye undersøgelser foreligger over landbrugsbygningernes, bøndergårdenes, historie. For første gang i lange tider er der givet en oversigt over samtlige landsdeles byggeskik, nemlig af *Peter Michelsen* i *Byggeskik på landet* (Danmark Før og Nu, Jylland I-III og Øerne I-II, 1952-56). Forfatteren udnytter i disse oversigter den gennem udgravninger af oldtids- og middelalderlandsbyer erhvervede viden om oldtids- og middelaldergårdene og tillige de af Nationalmusæets III afdeling gennem mange år foretagne bondegårdsundersøgelser. Det langt større materiale har

gjort det muligt at tegne et mere detaljeret billede af forholdene, end man hidtil har kunnet.

Oversigter, navnlig over den middelalderlige bondegårds former, er desuden givet af *A. Steensberg* i *Byggekonstruktioner i Danmark* (Nordisk Kultur XIV, 1953) og i *Boligskik på landet i Danmarks middelalder* (Nordisk Kultur XVII, 1953), hvori forfatteren i høj grad udnytter de gennem hans egne udgravninger vundne resultater. I *Bondegårde og vandmøller i Danmark gennem 2000 år. Med et bidrag af Valdemar M. Mikkelsen* (1952) giver *A. Steensberg* den første udførlige skildring af sine udgravninger af middelalderlige huse og landsbyer. Værket omhandler udgravningerne af den vendsysselske o. 1650 nedlagte landsby Bolle, Dronninglund sogn, nogle hustomter i Aså krohave, Aså-Melholt sogn, Pebringegården, Karise sogn, og nogle hustomter på Nødskov hede, Lomborg sogn. Udgravningerne, navnlig af Pebringegården, viser, hvorledes bøndergårdene konservativt holdt sig til den gamle grund, således at nye bygninger i reglen blev bygget på tomten af den gamle. Såvel i Pebringe som i Aså og Bolle kan de ældste spor af gårde dateres til middelalderen, men i Pebringe blev der umiddelbart ved gården fundet spor fra bronzealderen.

I *Et nordisk gårdproblem* (Fortid og Nutid XIX, 1955) beskæftiger *Svend Jespersen* sig med den danske (nordiske) bondegårds grundformer. Han vender sig mod den gamle, og af de fleste forskere, navnlig Sigurd Erixon, senere antagne teori, at den firlængede gård er en sen udvikling af den enlængede gård, der fra jernalderen skulle have været dominerende i Danmark. Han vender sig tillige imod følgen af teorien om den enlængede gård: at stald og beboelse i almindelighed skal have ligget i samme længe. Ud fra et stort arkivmateriale fra slutningen af det 17. århundrede, påviser han, at de fire- og trelængede gårde var dominerende på denne tid i størstedelen af Danmark, men at spørgsmålet en- to- tre- eller firlænget i høj grad var afhængigt af pladsbehovet. Jo større jordtilliggende en gård havde, des mere plads måtte dens bygninger have, og dette førte naturligt til en udvidelse af fagenes og i forlængelse deraf af længernes antal. En række middelalderlige kildesteder tyder også på, at gården i hvert fald havde flere huse, hvad der må antages at være identisk med flere længer.

Svend Jespersen udvikler nærmere sine anskuelser i *Den firsidige gården* (Norden och kontinenten. Föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folkklivs- och folkminnesforskar-mötet i Lund 1957. Skrifter från Folkklivsarkivet i Lund utgivna genom Sällskapet Folkkultur N: r 3). Han påpeger her vanskelighederne ved at følge kontinuiteten fra den enlængede jernaldergård frem til det tidspunkt i 1600 årene, da kildematerialet giver muligheder for at få kendskab til gårdsbygninger i større tal. Han viser desuden, at de hidtil kendte jernaldergårde ikke alle er af samme karakter. Mens nogle må anses for at være samhuse, længer under samme tag uden skillerum, må andre åbenbart karakteriseres som samlænger, huse

under samme tag men med skillerum, der satte skel mellem længens forskellige funktioner som bolig og stald.

De middelalderlige kilder viser, at den danske bondegård tidligt – Svend Jespersen sætter det til o. år 1000 – og muligvis endnu længere tilbage – har haft forskellige huse. Kilderne nævner således stue, bur, ildhus, herbergshuse, loftshus, fæhus og lade, uden at man dog kan fastslå noget om disses indbyrdes beliggenhed. Han giver desuden en redegørelse for betegnelserne lægård, fægård og ladegård.

Udviklingen gennem middelalderen kan ikke følges, men man er i hvert fald i senmiddelalderen nået frem til den firlængede gård, som kendes fra 1505, og som o. 1700 udgjorde 80 % af de danske bøndergårde (Sønderjylland undtaget). Om denne udformning så er et rent hjemligt produkt, eller om den er påvirket andetsteds fra – således fra den frankiske gård i Pommern – er det for øjeblikket ikke muligt at afgøre.

Landbrugsproduktionen

Arbejder om selve agerbruget har været få. En indgående skildring af en rimeligvis også her i landet i fortiden benyttet agerbrugsmetode er givet af *A. Steensberg: Med bragende flammer. Brændingskulturens metode i nutid og fortid* (Kuml 1955). Steensberg har inddraget det meste af jordkloden i sine undersøgelser. Han viser først, hvorledes brændingskulturen eller svedjebruget anvendes den dag i dag, eller i hvert fald har været anvendt indtil for ganske nylig hos en række naturfolk i Asien, Afrika og Sydamerika. Derefter giver han en skildring af svedjebruget i dets klassiske land, Finland. Han påviser i hvor stor en udstrækning det har været i brug i Norge og Sverige. Sidstnævnte sted bl.a. i Småland, hvorfra det navnlig kendes fra Linnés beskrivelse.

Derimod er sporene af svedjebrug fra nyere tid i Danmark sparsomme. Nærmest synes vi at komme det i et kongebrev af 9/6 1652 til Skanderborg len om bøndernes lyngbrænding, der kunne føre til skoves afbrænding, og dertil kan føjes vidnesbyrden fra nogle stednavne, således Brændte Overdrev i Fakse herred. Fra middelalderen kan brændingskultur konstateres næsten overalt i Europa, men heller ikke fra denne tid forlyder der meget om svedjebrug i Danmark. En paragraf i Jyske lov tyder dog på dets brug, og dertil kommer igen en række stednavne, som peger mod brand og svidning. Til sidst gennemgås den romerske landbrugslitteraturs meddelelser om brændingskultur i oldtiden.

Om nogle primitive landbrugsformer beretter *Bjarne Stoklund i Gammeltdags landbrug på Læsø* (Fra Nationalmuseets arbejdsmark, 1952). På Læsø træffer man bl.a. træk som jævning af pløjjord med spade, gødningens formerelse med lyngtørv og andre plantedele samt en særlig måde at sprede gødningen på, fra en fure midt på ageren sammen med den opgravede jord.

Hans Helbæk beretter i *Korndyrkningens udvikling på Bornholm* (Bornholmske Samlinger, 1958) om, hvad man fra nogle kornfund fra oldtiden og fra middelalderen i Lilleborg i Almindingen kan slutte om Bornholms kornavl.

Til landbrugsredskabernes historie har *Peter Michelsen* ydet et bidrag med *Den sjællandske krog* (Budstikken 1958). I denne gives en redegørelse for de ældste billeder og omtaler af krogen, der rækker så langt tilbage som til o. 1500, og dernæst skildres dens funktioner – først og fremmest nedkrøjning af bygget og ærterne – hovedsagelig på grundlag af landbrugslitteraturen fra o. 1750-1850, men også med god brug af folketraditionerne. Ligeledes gives en beskrivelse af de eksemplarer af krogen, som endnu findes på de danske musæer, og sluttelig berettes om, hvorledes krogen o. 1850 forsvandt, idet dens funktioner blev overtaget af svenskharven.

Om svingplovens fremtrængen fortæller *Jens Østergaard* i *Træk af Svingplovens Historie fra det vestlige Fjends herred* (Skivebogen, 1956). Heri berettes om skiftet mellem hjulplov og svingplov. Endnu op mod 1840 var hjulploven i brug i Fjends herred, men i midten af fyrrerne brød svingploven igennem væsentlig takket være nogle lokale smede, således *Jeppe Sørensen*, *Daugbjerg*, og *Andreas Westergaard*, *Frøslev*, som begge konstruerede og fremstillede udmærkede plove.

Om harverne skriver *N.G.Heine* i *Den svenske harve i Danmark. Et bidrag til dansk landbrugshistorie*. (Danske Museer, 1952). Der gives heri en beskrivelse af en række modeller af svenskharver på Landbrugsmuseet, og der berettes, hvorledes svenskharven vandt indpas i Danmark. Æren for det tilkommer i første række forpagter *N.E.Hofman* (Bang) på Hofmansgave. På denne gård brugtes den første svenskharve i 1840, og i løbet af forbavsende kort tid – en 10-15 år – slog den igennem overalt i Danmark. Det skyldtes, at den var den gamle danske ledharve langt overlegen i teknisk henseende, og at den var langt billigere at fremstille end de mere komplicerede harveformer: extirpatoren, scarificatoren og skotskharven, og endelig, at den på fortræffelig vis supplerede svingplovens arbejde. Der berettes ligeledes om de forskellige forsøg på forbedringer, man foretog, således ved at give sidestykkerne buet form – hvad dog også var kendt i Sverige – og navnlig ved at erstatte træbullerne med jernbuller, hvorved harvens holdbarhed øgedes i høj grad.

Enkelte træk til belysning af den finere hesteavl giver *Jan Steenberg* i *Esrom Kloster som stutrigård*. (Fra Frederiksborg amt, 1955). Visse træk om kreaturrøgten i Vestjylland meddeles i *Vilhelm Milthers: Et vestjysk hyrdeliv i 1870'erne* (Hardsyssels årbog, 1954).

I *Nogle bemærkninger om kunstvanding i Norden* (By og Bygd, 1953) giver *Peter Michelsen* en kort oversigt over engvandingen i Danmark. Denne omtales ret hyppigt i reformtidens landbrugslitteratur, men man

ved ikke meget om, i hvilken udstrækning den blev anvendt dengang. Det danske Hedeselskab gjorde i årene fra 1866 og fremover et kraftigt fremskud for engvandingen; den sædvanlige fremgangsmåde under dette var vanding fra kanaler, som førtes ud fra de jyske åer. Men efter århundredskiftet blev større nyanlæg af denne art sjældne. Rundt om i landet har der imidlertid været foretaget engvanding i mindre stil, bl.a. på Als. Enkelte steder har strømhjul været brugt til vandingen.

Om en speciel gren af landbrugsproduktionen, høravlen, fortælles af *N.A.Dahlberg: Om hør og hørberedning. Et uddøet håndværk* (Fynske Årbøger, 1953) og navnlig af *Jens Pilegaard i Høravlingsinstituttet på Lykkenssæde* (Fynske Årbøger, 1953).

Landbrugsproduktionens afsætning

Handelen med landbrugsprodukter har været genstand for en længere række arbejder. Særlig har opmærksomheden været rettet mod studehandelen, og meget nyt materiale, navnlig til belysning af studeeksportens omfang, er fremdraget.

Begyndelsen til disse undersøgelser blev gjort i fyrrerne med *Hans Valdemar Gregersen: Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet* (Jyske Samlinger, 5. rk. VIII), (omtalt i min oversigt »Dansk landbrugshistorisk litteratur 1945-51, Fortid og Nutid XVIII, 1952) hvor materialet fra Toldsted vest for Åbenrå blev fremlagt. Denne fulgtes i 1952 af *R.Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660*. (Jyske Samlinger. Ny rk. II, 1952). Også denne afhandling giver oversigt over eksporten, men på grundlag af et andet materiale, nemlig rentemesterregnskaberne og kronens kvittancebøgers oplysninger. Her er med visse lakuner tallene for udførselen ved hovedtoldstederne samlet. Der er således ikke alene mulighed for at følge udviklingen indenfor den samlede eksport, men tillige dennes fordeling mellem de forskellige toldsteder og mellem Jylland og øerne. Også fra Skåne er det lykkedes at finde noget materiale, navnlig for Malmøs og Ystads vedkommende.

1953 bringer en lokalhistorisk undersøgelse af studehandelen, nemlig *H. K. Kristensen: En godsejers studehandler*. (Fra Ribe amt, 1953). Godsejeren er A.C.Teilmann, Nørholm, og tiden 1758-71. Afhandlingen viser, hvorledes Teilmann køber studeopdræt hos bønderne og lader det græsse og stalde, og den skildrer derefter salget, bl.a. gennem redegørelse for betalingskontrakterne, og endelig studedriften sønderpå.

Fyns studeeksport er blevet genstand for en indgående undersøgelse i *Jens Kolmos: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede* (Fynske årbøger, 1954). De relativt godt bevarede toldregnskaber fra Assens og Middelfart, i forbindelse med toldregnskaberne fra Gottorp, har givet mulighed for at tegne et tydeligt billede ikke alene af Fyns samlede studeeksport, men også af en række

enkelte købmænds indsats indenfor eksporten. For 49 år viser den et årligt gennemsnit på 3.120 stude, men i århundredets andet tiår nåede eksporttallet gentagne gange op på over 10.000 fynske stude. Den største studeeksportør var Oluf Bagers søn, Niels Bager, som i enkelte år udførte mere end 1000 stude.

Kampen om retten til at stalde og eksportere stude skildres i *Poul Enemarks: Adelig studehandel i 16. århundrede. Kommentar til en rettertingsdom af 1557* (Erhvervshistorisk årbog, 1955). Den pågældende dom er faldet i den kendte sag mod fru Sofie Lykke, der havde drevet en meget omfattende studehandel og eksporteret langt flere stude, end recesserne hjemlede hende ret til, nemlig kun så mange, som hun kunne stalde på eget foder. Forfatteren gør dels rede for dommens forudsætninger, den lange og hårde tovtrækning mellem adel og borgere om retten til at stalde stude, og for kronens vekslende stilling i denne kamp. Dels for dens følger: en ny reces om studehandel i 1558, der er tydeligt påvirket af dommen, og endelig bestemmelserne om studestaldning i den store reces af 1558, der giver adelen ret til at holde fodernød hos bønderne, og mulighed for at lade dem holde staldøksne. Det er desuden lykkedes forfatteren at finde nogle eksempler på adelens fortjeneste ved studehandelen i årene 1524-1534, og disse tyder i høj grad på, at studehandelen i disse år virkelig har været den af borgerne påståede guldgrube for adelen.

Poul Enemark har desuden beskæftiget sig med en ålborgensisk studehandler i *En købmandsskæbne fra Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede*. (Erhvervshistorisk Årbog, 1957). Købmanden er den tyskfødte Hubert Snitlag, der gennem mange år stod i første række blandt Ålborgs studeeksportører med en eksport på ca. 500 stude årligt. Han havde sin blomstringstid i de store studeår 1610-20, klarede sig nogenlunde gennem de vanskeligere eksportforhold i 1620'ernes første halvdel, men blev slået ud under kejserkrigen.

Endelig behandler *Poul Enemark* også Danmarks studehandel gennem de første år, hvori kildematerialet åbner mulighed for at få et mere indgående kendskab til den, i *Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik. En arbejdshypotese* (Jyske Samlinger. Ny rk. 4. bd., 1957). Han analyserer her afsætningsforholdene for studene og kan ved hjælp af nogle regnskaber over Gottorptolden konstatere en stærk stigning i studeeksporten fra 1485 til 1508. Samtidig er det lykkedes ham at påvise forskydninger i eksporten fra efterårseksport af græsstude til Tyskland, til forårseksport af staldstude til Nederlandene.

Korneksporten har i nogen grad måttet stå i skygge af studeeksporten. Poul Enemark kommer kun i meget store træk ind på dens problemer i den ovenfor nævnte afhandling. Til den lokale korneksports historie gives et interessant bidrag i *Emilie Andersen: En lille rest af et købmandsarkiv 1567-85* (Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren, rigsarkivar,

dr.phil. Axel Linvald, 1956). Et på landsarkivet for Sjælland fremdraget arkiv fra købmanden Christoffer Faaborg, Kalundborg, viser, hvorledes denne i årene 1567-72 regelmæssigt med eget skib sendte byg og rug til Amsterdam, men efter 1572, da frihedskrigen hæmmede Amsterdams handel, i nogle år handlede på Emden i Østerfrisland, senere på Enkhuizen i provinsen Holland.

Christoffer Faaborg havde ved siden af den nederlandske handel også nogen korneksport til Lübeck og Rostock. Afhandlingen oplyser desuden om den holstenske købmand Claus Drewes virksomhed i Nordvestsjælland som rheder og korneksportør; han handlede og fragtede delvis i kompagniskab med Christoffer Faaborg.

Jens Kolmos behandler i sin tidligere nævnte afhandling også de fynske købmænds kornhandel. Deres handel med private findes der kun få oplysninger om, derimod beretter kilderne noget om deres handel med kronens, d.v.s. lenenes korn. I århundredets første årtier aftog de fynske købmænd ikke alene kornet fra de fynske len, men købte også op på Sjælland; i slutningen af 1620'erne blev de imidlertid på Sjælland slået ud af de store københavnske købmænd, der også, hvad angår kronens korn, fik indpas på Fyn. Derimod synes de fynske købmænd dog at have beholdt handelen med adelens korn. 1620-30 sendtes en del korn til Holland, men Fyns faste afsætningssted gennem hele perioden var de nordtyske byer. I slutningen af perioden påbegyndtes korneksporten til Norge.

Poul Enemark kommer i den tidligere nævnte afhandling om Hubert Snitlag også ind på dennes kornhandel. Han købte korn på herregårdene og drev nogen malthandel; en tid var han også aftager af korn fra Hald og Aalborghus len.

Et blad af kornhandelens særlige historie giver *Gunner Rasmussen: Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.* (Erhvervshistorisk årbog, 1954). Den heri behandlede klage er den gamle og ofte gentagne, at handelen med bøndernes korn gik udenom købstæderne, fordi det blev købt og eksporteret af proprietærer, forvaltere og fogeder. Stiftamtmanden bestred klagens rigtighed, derimod påstod han, at købmændene selv drev forprang med kornet, så almuen ikke kunne få det til købs på torvene. Kancelliet afviste da også pure klagen, selvom visse forhold tyder på, at den ikke var ganske uberettiget.

Den sjællandske kornhandel i det 19. århundredes første halvdel belyses af *Finn H. Lauridsen: En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H.H. Schous levned og optegnelser.* (Erhvervshistorisk årbog, 1955). Afhandlingen bygger på den nævnte købmænds egenhændige optegnelser om kornhandelen fra årene 1831-42, 1844, 1849 og 1851. De har deres store interesse, da der kun findes få af lignende art, og fordi de stammer fra en af Sjællands førende kornhandelsmænd gennem mange år. H.H. Schou drev dels handel for egen regning, dels som kommissær for Hartvig Philipp

Rée, Aarhus. Handelen omfattede hele Sjælland, og Schou oprettede en filial i Frederikssund og oprettede tre private havne for korneksporten. Optegnelserne indeholder år for år meddelelser om høstens størrelse, om kornets kvalitet, afsætningsforholdene og priserne, og de giver et levende billede af de forskellige momenteres griben ind i hverandre og af den risiko, der til stadighed var forbundet med kornhandelen.

Et vægtigt indlæg til kornhandelens eller rettere kornprisernes historie er givet i *Kristof Glamann: Om kapitelstakst og kornmål* (Historisk Tidsskrift 11 rk. IV). Heri gør han opmærksom på, at når man sammenligner priserne efter kapitelstakst, kirkekøb og efter de frie markedspriser, må man være sikker på, at det drejer sig om de samme målmæssige enheder. Dette har man gået ud fra hidtil, men spørgsmålet er, om dette er rigtigt? Mens forordningerne af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 fastsætter, at man i almindelighed skal regne med strøget mål, fastsætter de tillige, at man ved ydelse af tiende og landgilde in natura skal regne med topmål, forskellen bliver 4 %. Da kapitelstaksten er knyttet til tiende og landgilde, må man for dens vedkommende have regnet med topmål. Det viser sig da også, at man ved kornsalg har regnet med et særligt kapitelsmål, og dette forklarer delvis kapitelstakstens højere pris. Men også kornets tæthed i målet spiller en vis rolle, der var vægtforskkel på løst og sat mål, og den vedblev at være der, selvom der ved plakat o. 1788 blev bestemt, at kun løst kornmål skulle gælde. Hertil kom forskellen i kornets kvalitet, og man forsøgte at bestemme denne ved hjælp af kornets vægt, men usikkerheden med hensyn til kornet prægede også ansættelsen af kapitelstaksten. Disse forhold bør tages i betragtning ved sammenligninger mellem priser efter kapitelstakst og andre takster.

Mens der således såvel fra de seneste år, som tidligere, foreligger en del bidrag til såvel stude- som kornhandelens historie, har den utvivlsomt ikke ganske ubetydelige hestehandel og hesteeksport hidtil været aldeles forsømt. Et lille glimt af denne handel gives nu i *Ole Karup Pedersen: Helsingørs handel på Christian IV.s tid* (Frederiksborg amts historiske Samfunds årbog, 1954). Forfatteren har heri ved hjælp af Helsingørs og Helsingborgs toldregnskaber kunnet påvise dels overførslerne af heste fra Skåne til Sjælland, dels hvem det var, som handlede med hestene. Regnskaberne viser en overførsel på 2-3000 heste årlig, 1630/31 dog stigende til 9-10.000. Sjællænderne og lolland-falstringerne var de store hesteopkøbere, men også langelænderne var godt med, en del af hestene blev åbenbart eksporteret til Tyskland. Borgerne tog ikke del i denne handel, hestehandlerne synes fornemmelig at have været bøndernes.

Om afsætningen af flæsk og andre produkter af svinene skriver *F. Skrubbeltrang i Andelsslakterierne og deres virksomhed* (Slaktererhvervet i Danmark, 1958), hvori der gives en oversigt dels over andelsslakteriernes oprettelse, dels over deres organisation af flæskeeksporten, og endelig over

afsætningsvilkårene for flæsket gennem gode tider, krig og kriser op til dagen i dag.

Enkelte perioder

Behandlinger af enkelte perioder indenfor landbrugshistorien har været forholdsvis få. Således har der hersket ro på den klassiske valplads: Kong Valdemars jordebog. *J.P.Lindøes: Lidt om Kong Valdemars Jordebog af 1231* (Skivebogen, 1954) giver blot en almindelig orientering om det berømte værk og anfører dens udsagn om nogle lokale forhold. Til et andet af de middelalderlige landboforholds stående stridsspørgsmål, guldvurderingen, har *Poul Rasmussen* ydet et bidrag *Store og små mark guld. Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og jyske lovs ledingsbestemmelser.* (Historisk Tidsskrift 11 rk. IV, 1954). Hidtil har man anset det nødvendigt at regne med såvel den lille som den store mark guld, for at få nogle opgivelser i jyske lovs regler om ledingskat til at stemme, men Poul Rasmussen søger at påvise, at man kan løse de problemer, der knytter sig til guldvurderingen, selvom man forudsætter, at jyske lovs mark guld er de sædvanlige små mark guld, men han indrømmer, at det i betragtning af kildematerialets beskaffenhed er vanskeligt at nå til en sikker afgørelse.

Iøvrigt har forskningen naturligt nok særlig samlet sig om den virkelige store tid indenfor landbrugshistorien, reformtiden fra 1750-1800.

Om den livlige debat af landboproblemerne i kongeriget er der intet nyt, derimod er debatten i hertugdømmerne behandlet af *Troels Fink: Økonomisk debat i Slesvig og Holsten mellem 1773 og 1807 belyst ved befolkningens ønsker og krav til regeringen.* (Erhvervshistorisk årbog, 1955). Blandt de i hertugdømmerne stærkest debatterede problemer var udskiftningen, hedernes opdyrkning og først og fremmest livegenskabets ophævelse, et punkt, hvor den offentlige drøftelse fik den vigtige følge, at gods-ejerne selv blev grebet af tanken, så de gik til kongen og foreslog ophævelsen, delvis i håb om, at de ved at vise sig så ædelmodige på dette punkt kunne opnå andre ønskelige fordele.

Den lille landbokommissions arbejde og dets følger er behandlet af *Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.* (Erhvervshistorisk årbog, 1954). Forfatteren hælder til den opfattelse, at de fiskale interesser har spillet en væsentlig rolle for regeringens landbopolitik. Den gik så stærkt ind for reformerne, fordi de var en god forretning for staten finansielt set. Dette viser sig bl.a. ved Den lille landbokommissions arbejde i Nordsjælland. Regeringen ofrede en del penge på reformerne, men de kom igen med meget store renter; Holmgaard beregner dem til 12½ % af den indsatte kapital. Staten kunne derfor roligt skænke bønderne gårdene til arvefæste; gennem de forhøjede skatter og afgifter holdt den sig rigeligt skadesløs. Og de gode erfaringer, staten

havde gjort i Nordsjælland, overførte den til de andre krongodser, et stadig stigende krav om finansielt udbytte var et hovedtræk i dens politik.

Udskiftningen er behandlet i adskillige arbejder. *Thorvald Hansen: Udskiftningen i Nørre Urup i Grindsted sogn* (Fra Ribe amt, 1956), skildrer på grundlag af en udskiftningsprotokol ovennævnte bys udskiftning i 1798. *Kr.Værnfeldt gør i Stade Udskiftning* (Fra Himmerland og Kjær herred, 1957) rede for bemeldte bys udskiftningsplan og for den drøftelse, den fremkaldte. Videst rækkende og dybest gående er *Harald Nielsen: Oversigt over udskiftningen i det forrige skanderborgske rytterdistrikt*. (Jyske Samlinger. Ny rk. III, 1954). Afhandlingen giver en god skildring af de enkelte landinspektørers arbejder. Den behandler udflytningen i sammenhæng med udskiftningerne og konstaterer, at udflytningerne var fåtallige, det var sjældent mere end een eller et par af en landsbys bønder, der formåedes til at flytte ud til landsbymarkernes udkanter. Udskiftningsmåderne måtte blive derefter. Stjerneudskiftningen blev dominerende. Størstedelen af de øvrige blev blokudskiftede, men kun i enkelte tilfælde var blokudskiftning ledsaget af udflytning. Interessant er redegørelsen for udskiftningsmåden. I de enkelte byer kæmpedes der hårdt om, hvorvidt udskiftningen skulle foregå efter hartkorn eller efter dyrket areal. En række andre forhold i forbindelse med udskiftningen, såsom veje, hegn, fælles heder, moser og skove, drøftes, og der bliver gjort rede for husmændenes vilkår under den. Endelig behandles klagerne over udskiftningen, og der pointeres, at hvad klagerne end gik ud på, så blev de alle grundigt undersøgt og behandlet.

Landboreformernes gennemførelse i et enkelt sogn er skildret i *M.Hesselbjerg: Landboforholdene i Randlev sogn, Hads herred 1793-1806* (Aarhus stifts årbøger, 1952). Heri gennemgås Randlevs udskiftning, der blev forbundet med en forholdsvis stor udflytning. Udskiftningen medførte desuden, at hovedparten af sognets husmænd fik jord. Et andet led i landboreformerne var hoveriets ændring. Sognet var delt mellem Dybvad og Rodstenseje godser. Dybvads fæstere fik afløst hoveriet, mens dette først blev fastsat for Rodstensejes. Samtidig kom overgangen fra fæste til selveje, allerede i 1797 begyndte afhændelsen af Dybvads bøndergods, og efter århundredskiftet Rodstensejes.

Tiden efter landboreformerne har ikke tiltrukket historikerne. Kun *M.Hesselbjerg* har fortsat ovennævnte skildring med *Landboforholdene i Randlev sogn, Hads herred 1807-1845* (Århus stifts årbøger, 1953). Om inflationen og pengeforringelsens år 1807-1818's virkninger i sognet gives ikke mange oplysninger udover nogle eksempler fra ejendomsprisernes stigning. Et specielt fænomen for Randlev sogn i disse år var Det Randlevske Distrikts-Selskab for gavnlige virksomhed, stiftet af pastor Niels Blicher og med hans søn Steen Steensen Blicher som bogholder. Dets formål var at fremme christeligt sind og dyd, ager- og have dyrkning og hus-

flid. Fra de følgende perioder, landbrugskrisen til 1828 og opgangstiden til 1845, er det ikke lykkedes forfatteren at konstatere noget særligt sognet vedkommende udover svingninger i ejendomspriserne og indførelsen af den ny matrikel 1844.

Fra den senere tid kan nævnes *Thomas Lindstrøm: Fra Kettrup sogn 1890* (Historisk årbog for Thisted amt, 1956), der bringer oplysninger om landbrugets omlægning i årene op mod 1900, andelsbevægelsens gennembrud etc.

Opdyrkning

Til opdyrkningens og rydningernes historie er leveret bidrag af *Harald Skodshøj* (red.) *Hedens Opdyrkning i Danmark*, 1953. De historiske afsnit skyldes fornemmelig *Rasmus Mortensen*, der har behandlet samme emne i *Hedeopdyrkingen i Vejle amt*. (Vejle amts årbog, 1953). Forfatteren kommer ind på en række af de væsentligste problemer angående hedeopdyrkingen. Han skildrer den gamle metode, hedens afbrænding, og de nyere forsøg, navnlig bosættelsen af de tyske kolonister på Randbøl hede, desuden påviser han betydningen af trafikmidlernes udvikling, af den lettere adgang til kapital, af de nye og bedre redskaber, og desuden skildres navnlig i førstnævnte værk en lang række af hedeopdyrkningens pionerer og deres indsats.

Alhedens opdyrkning skildres i *Valdemar Andersen: Alheden med Frederik Sogns Historie*. (Årbog for Viborg amt, 1953).

Et landvindingsarbejde af anden art beskrives i *Niels Amstrup: Den ældste tørlægning af Søborg Sø*. (Fra Frederiksborg amt, 1955). Denne afhandling begynder med søens første tørlægning 1794-1800, og derefter skildres udnyttelsen af den indvundne jord, først og fremmest til høhøst, men tillige til rørskår; ligeledes berettes om de senere forbedringer af tørlægningen 1818-19 og 1831-32, og om det øgede udbytte, der fulgte efter dem. Trods den fortsatte tørlægning vedblev rørskåret at have stor betydning.

Den lange række af sognehistorier, der er kommet i de senere år, bringer selvsagt også meget stof, som mere eller mindre berører den egentlige landbrugshistorie. En gennemgang af hele dette stof ville dog føre for vidt.

Dertil kommer, navnlig i de amtshistoriske årbøger, en lang række af handlinger, hovedsagelig af folkløst karakter, som dog samtidig bringer en del stof, der falder indenfor landbrugshistoriens rammer.

Mellem disse er der først og fremmest grund til at nævne den utrættelige *August F. Schmidts* arbejder. Henimod en snes store afhandlinger foreligger der vel fra disse år fra hans hånd, foruden den lange række af bøger, han har skrevet i de samme år. Blandt afhandlingerne er *Bornholmsk Bondeliv* (Bornholmske Samlinger, 1955), som bringer en hel del

stof til belysning af Bornholms landbrug i det 19. århundrede, dernæst *Mellem Gram og Ribe* (Sønderjyske årbøger, 1952), *Bidrag til Borum Sogns Historie* (Aarhus stifts årbøger, 1953), *Bidrag til Kasted Sogns Historie* (Aarhus stifts årbøger, 1956), *Dalby Sogns Historie* (Skivebogen 1958) m.m.fl.

Et indgående billede af dagens og årets arbejder på en bondegård gives i *Bodil Høyer: Dagligt liv på en nordsjællandsk bondegård i midten af forrige århundrede*. (Fra Frederiksborg amt, 1954). Blandt andet giver den en interessant skildring af bøndernes mejeribrug før andelsmejeriernes fremkomst.

Elna Ulbjerg beretter i *Træk af Flaaris' historie* (Aarhus stifts årbøger, 1956) om en enegårds historie og anfører bl.a. en del ældre tingsvidner gården angående.

Til slut må nævnes enkelte værker, der vel ikke direkte har et landbrugshistorisk sigte, men som ikke desto mindre bringer landbrugshistoriske bidrag eller bidrag, der vil kunne få betydning for den landbrugs-historiske forskning. Først og fremmest *Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. Vol. I* (1958). Dette bind bringer for det første en oversigt over mål og vægt, dernæst de københavnske takster for levnedsmidler for årene 1684-1800, og sluttelig københavnske markedspriser for årene 1712-1800.

Dernæst må om den tidligere nævnte *Håndbog for danske Lokalhistorikere* tilføjes, at dens historiske leksikon giver korte forklaringer og kildehenvisninger til yderligere undersøgelser til en lang række af de sædvanligst forekommende begreber indenfor landbrugshistorien.

Det samme gælder for det ligeledes førnævnte *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Her er det ifølge sagens natur udelukkende de middelalderlige landboforhold, som kommer i betragtning. Til gengæld er behandlingen fyldigere end i håndbogen, og de samtidige behandlinger af de tilsvarende emner fra norsk, svensk og finsk side bidrager i høj grad til at sætte de danske forhold i perspektiv.

Arkiv i Skåne, Halland och Blekinge

Av *Birger Lundberg*

Det lokala arkivväsendet i Sverige har organiserats först vid tiden omkring det senaste sekelskiftet. Lokala arkivinstitutioner ha efter hand inrättats i Vadstena, Uppsala, Lund, Visby, Göteborg, Östersund och Härnösand, var och en med sitt arkivdistrikt. Stadsarkiv med uppgifter motsvarande landsarkivens ha tillkommit i Malmö och i Stockholm. Inom Skåne, Halland och Blekinge finnas för närvarande två arkivinstitutioner, nämligen stadsarkivet i Malmö för Malmö stad och landsarkivet i Lund för de nämnda landskapen i övrigt.

Landsarkiven ha att mottaga arkivhandlingar och att vara lokala myndigheter för det offentliga arkivväsendet. De arkivhandlingar, som skola mottagas, komma från alla slag av arkivbildare. De största leveranserna härröra från statliga myndigheter, av vilka särskilt må nämnas länsstyrelser och dem underordnade myndigheter, vidare häradsrätter och rådhusrätter, pastorsämbeten, bergmästare, fångvårdsanstalter, kontraktsprostar, kristidsorgan, lotsstatens, skogsstatens och tullstatens organ samt vissa äldre, nu upphörda myndigheter. Några myndigheter och anstalter, t.ex. domkapitel, undervisningsanstalter, sjukvårdsinrättningar m.fl. kunna under vissa omständigheter överlämna sina äldre handlingar. Åtskilliga verk och institutioner förvara själva sina arkivalier, t.ex. kommunikationsverken, lantmäteristyrelsen med underlydande verk, statistiska centralbyrån, universitet och högskolor, akademier m.fl. De militära myndigheternas arkiv leveras till krigsarkivet i Stockholm. De kommunala myndigheterna i städerna och på landsbygden förvara i regel själva sina arkiv. Privata arkiv kunna mottagas och förvaras i landsarkiv.

Från de myndigheter, som skola leverera sina äldre arkivalier, mottaga landsarkiven leveranser vart tionde år. Då överlämnar den levererande myndigheten efter anmodan de handlingar, som äro äldre än etthundra år. För närvarande är för landsarkivet i Lund 1860 ett vanligt slutår för leveranserna. Många undantag härifrån förekomma. Från upphörda myndigheter och från vissa andra har landsarkivet mottagit betydligt yngre handlingar, t.ex. kristidsmyndigheters arkiv från de två världskrigen, kronofogde- och kronolänsmansarkiv t.o.m. 1917, vissa landsfiskalsarkiv t.o.m.

1941, de flesta häradsskrivarearkiv t.o.m. 1935, m.fl. I fråga om accessio-
ner från privata arkiv, som landsarkivet mottager, finnes självfallet icke
något gränsår. Samtliga kommuner inom Lunds landsarkivdistrikt för-
vara själva sina arkiv.

Upplysningar om arkiv i Skåne, Halland och Blekinge och även om ar-
kiv och arkivalier på annat håll, som röra nämnda landskap, förefinnas
ganska rikligt i tryck. Det väsentliga rörande arkivväsendet i Sverige är
behandlat i riksarkivets årsberättelser, som från och med årsberättelsen
1875 föreligga tryckta i Meddelanden från svenska riksarkivet. Där finnas
skrivelser och utlåtanden rörande arkivväsendets organisation, uppsatser
och meddelanden på arkivhistoriens, arkivteoriens och andra arkivistikens
områden, arkivförteckningar m.m. Beträffande landskapen Skåne, Hal-
land och Blekinge ha för den danska tiden arkivhistoriska uppgifter läm-
nats av flera forskare, Kr. Erslev (*Repertorium diplomaticum regni danici
mediævalis. Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen*, 4 bind,
registre, København 1906-1912), W. Christensen (*Repertorium etc. Series
secunda. Fortegnelse etc.*, 2 rekke, 8 bind, Oplysninger om arkiver, om
historikere og samlere m.fl. og om haandskriftsamlinger, København
1936), L.Weibull (*Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund
1901), av arkivmän i danska riksarkivet (*Vejledende arkivregistraturer*)
m.fl. Arkivhistoriska undersökningar och meddelanden förekomma även
i *Samlingar till Skånes historia*, utg. genom M.Weibull (Lund 1868 ff)
samt i *Historisk tidskrift för Skåneland* (Bd 1 utg. av M.Weibull och
L.Weibull, Lund 1903. Bd 2-7 utg. av L.Weibull, Lund 1904 ff). Spridda
arkivhistoriska uppgifter kunna påträffas i bibliografiska arbeten, ur-
kundspublikationer, hembygds- och fornminnesföreningars skriftserier,
genealogisk litteratur, jubileums- och minneskrifter, historiska monogra-
fier och andra arbeten.

Landsarkivet i Lund, som började sin verksamhet 1903, förvarar enligt
den sista uppmätningen 1958 omkring 8.000 hyllmeter arkivalier. Institu-
tionen har haft fördelen att disponera en särskild fastighet. Denna är upp-
förd efter ritningar av sedermera chefen för byggnadsstyrelsen Carl Møl-
ler. Om- och tillbyggnad av fastigheten är sedan länge en av institutionens
stora frågor. Landsarkivet hålles öppet för allmänheten vardagar kl. 9-15,
måndagar och tisdagar dessutom kl. 18-20. En kortfattad översikt rörande
landsarkivets samlingar lämnas här nedan.

Domkapitlets i Lund arkiv (ca 150 hyllmeter arkivalier) tillhör de
arkivbestånd i landsarkivet, som mest anlitas av forskare. Lunds dom-
kapitels och dess arkivs historia har behandlats i L.Weibulls ovannämnda
arbete *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, och ägnats en sär-
skild undersökning af C. G.Weibull (*Bidrag till Lunds domkapitels och
dess arkivs historia efter reformationen*, *Historisk tidskrift för Skåneland*
4, 1910-1913). Ett sammandrag av landsarkivets handskrivna förteckning

över domkapitelsarkivet har utarbetats och publicerats av K. Gierow (Lunds domkapitels arkiv, summarisk förteckning, Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund 3, 1943). Biskopens i Lund arkiv levererades till landsarkivet med domkapitlets arkiv. Biskopsarkivets största serie utgöres av serien kungliga brev, omfattande spridda brev 1542-1679. En avskrift från tiden omkring 1650 av Palteboken, ärkebiskop Birger Gunnersens jordebok över ärkesätets jordegendom, har efter växlande öden 1913 från kammarkollegiet i Stockholm överlämnats till landsarkivet (Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok, utgivna av Gösta Johannesson, Lund 1953. Skånsk senmedeltid och renässans. Skriftserie utgiven av vetenskaps societeten i Lund, 7). Amiralitetskonsistoriets i Karlskrona arkiv 1683-1825 (ca 4 hyllmeter arkivalier) överlämnades enligt föreskrift i k. brev 1826 24/6 till domkapitlet i Lund. Mest omfattande äro serierna protokoll 1683-1825, koncept till avgångna brev 1692-1825 och inkomna handlingar 1691-1825. Då landsarkivet 1910 kvitterade leveranser från domkapitlet av nämnda arkiv räknades biskopsarkivet som 12 volymer, amiralitetskonsistoriets som 71 volymer, och domkapitlets som 2.149 volymer.

År 1697 utfärdade K. M:t kyrkoinspektorsinstruktion för kyrkoinspektorererna i Skåne och Halland. Den kom att tillämpas även i Blekinge. Kyrkoinspektoren hade att hålla uppsikt över kyrkorna och deras inkomster. Efter räkenskapsmöten med präster och kyrkovårdar skulle kyrkoinspektorererna upprätta kyrkornas räkenskaper och ingiva dem i två exemplar till guvernementets kyrkobokhållare. Kyrkoinspektorstjänsterna indrogos enligt beslut 1811. De i landsarkivet förvarade kyrkoinspektorsarkiven från Skåne och Halland tillhöra företrädesvis 1700-talets senare hälft men innehålla även handlingar från tiden före 1697, då inspektionen utövades på växlande sätt (S. Hedar, *Ecklesiastika räkenskaper i Kammararkivet, Meddelanden från svenska riksarkivet, Ny följd, I:60-62, 1924, sid. 238 ff*). Leveranser av kyrkoinspektorsarkiv (tillhoppa ca 5 hyllmeter) ha kommit från domkapitlet, från häradsskrivare, från ett pastorsämbete och från en enskild givare.

Kontraktsprostarnas arkiv (ca 15 hyllmeter arkivalier) omfatta räkenskaper rörande kollektor m.m., statistiska tabeller, visitationshandlingar, prosteirkulär, prostböcker m.m. De äro ojämnt bevarade. Serierna börja sällan före mitten av 1700-talet. Någon gång levereras tillsammans med ett prostarkiv värdefulla trycksaker. En undersökning rörande ett halländskt prostarkiv har publicerats av K. Mellander (*Hur ett arkiv uppbygges och förskingras. Studier i Varbergs kontraktsprostarkiv. Arkiv, samhälle och forskning 1, 1953*).

De till landsarkivet överlämnade delarna av kyrkoarkiven (tillhoppa ca 800 hyllmeter arkivalier) äro de arkivalier, som användas mest av landsarkivets forskare och tjänstemän. Om de svenska kyrkoarkiven finnes en

ganska rik litteratur, senast en översikt av G. Lext (Våra svenska kyrkoarkiv, Lund 1957. Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund 12). De i landsarkivet förvarade serierna av födelse-, vigsel- och dödböcker börja i några församlingar redan under tiden 1646-1648. I k. brev 20 maj 1645 till biskopen i Själlands stift och 17 maj 1646 till övriga danska biskopar föreskrevs, att prästerna skulle föra kyrkoböcker (Danmarks kirkebøger ved S. Nygård, Vejledende arkivregistraturer V, sid. III). Kyrkoböcker med begynnelseår från 1640-talet hava antecknats från Ausås, Backaryd, Barsebäck, Billinge och ytterligare ett 20-tal församlingar särskilt i Östra och Västra Göinge, bland dem Kviinge, Loshult och Osby. I de sistnämnda församlingarnas ifrågavarande kyrkobok finnes avskrift av Kristian IV:s ovannämnda brev. I övrigt börja ett stort antal församlingars födelse-, vigsel- och dödböcker i slutet av 1680-talet med anledning av föreskrifter i 1686 års svenska kyrkolag. Husförhörslängderna äro av sent datum. I många Skåneförsamlingar börja de först omkring år 1813. Vissa lösa handlingar, särskilt flyttningssedlar äro väl bevarade, likaså handlingar rörande kyrkan och kyrkans jord. Bland annat till de skånska kyrkoarkivens väl bevarade serier av flyttningssedlar anknyter C. G. Weibull i en arkivteoretisk uppsats om arkivordningsprinciper (Arkivordningsprinciper. Historisk återblick och nyorientering. Scandia, bd III 1930).

De delar av kyrkoarkiven, som mest komma ifråga vid släktforskning, ha summariskt förtecknats i en av L. Weibull utgiven förteckning (Vägleddande förteckning vid person- och släktforskning i Landsarkivet i Lund, Lund 1916). I denna förteckning förekomma anmärkningar om några av de berörda arkiven, t.ex. rörande arkivalieförluster på grund av eldsvåda. Förteckningen berör utom delar av kyrkoarkiven vissa serier ur andra arkiv, nämligen katekismilängder, mantalslängder, mantalsuppgifter, bouppteckningar och borgarematriklar. Arbetet att utarbeta fullständiga arkivförteckningar för kyrkoarkiven pågår i landsarkivet, och vid utgången av 1958 föreligga sådana för samtliga församlingar i Hallands län.

Lunds domkyrkas arkiv förvaras icke i landsarkivet utan i arkivrum i domkyrkans fastighet, Kraftstorg 12 i Lund. Över domkyrkans arkiv har förteckning utarbetats och publicerats (Lunds domkyrkas arkiv. Förteckning, på domkyrkorådets uppdrag utarbetad av G. Wetterberg och H. Richter, Lund 1948).

Hovrättens över Skåne och Blekinge äldre arkivalier, avseende tiden 1821-1850 (ca 180 hyllmeter arkivalier), ha i enlighet med k. brev 25 maj 1917 överlämnats till landsarkivet. Från hovrätten levererades 1904 skånska landstingets och lagmansrättens i Skåne arkivalier 1667-1757 samt Kristianstads läns lagmansrätts arkiv 1759-1849, Malmöhus läns lagmansrätts arkiv 1758-1849 och Blekinge lagmansrätts arkiv 1716-1849. Skånes landstings dombok 1654 är en gåva till landsarkivet från landsarkivet på

Själland. De bevarade delarna av Hallands landstings och lagmansrätts arkiv äro mindre omfattande (tillhopa ca 4 hyllmeter). De ha överlämnats till landsarkivet i skilda sammanhang.

På grund av föreskrifter i k. brevet 28 september 1869 hade häradsrätternas arkivalier för tiden före 1736 överlämnats till riksarkivet. Därifrån levererades efter hand till landsarkivet de häradsrättsarkivalier, som tillhörde arkivdistriktet. Den första leveransen kom 1903. Den omfattade äldre arkivalier från häradsrätter i Malmöhus län. Senare ha häradsrätterna levererat direkt i vanlig ordning. Häradsrättsarkivalierna i landsarkivet (tillhopa nära 1.000 hyllmeter arkivalier) äro flitigt anlitade för utredningar och forskningar. Bouppteckningarna höra till landsarkivets mest efterfrågade handlingar.

Rådhusrätters, magistraters m.fl. äldre arkiv tillsammans kallade stadsarkiv (tillhopa nära 900 hyllmeter arkivalier), ha i de flesta fall väl bevarade bestånd med vissa serier börjande på 1600-talet, nämligen Karlshamn, Sölvesborg, Kristianstad, Simrishamn, Ängelholm, Lund, Landskrona, Hälsingborg, Ystad, Laholm, Falkenberg, Varberg och Kungsbacka. Några stadsarkiv ha gjort förluster genom eldsvådor, särskilt Karlskrona och Halmstad. Med rådhusrätters och magistraters arkiv ha till landsarkivet levererats arkiv från åtskilliga närstående myndigheter och inrättningar, t.ex. byting och kämnärsrätt, accisrätt, sjötullsrätt, hall- och manufaktur rätt, posträtt, slotts rätt m.fl. Enstaka särskilda bestånd ha medföljt stadsarkiven, t.ex. handlingar tillhörande hantverksskrån, hospitalsråd, fattigdirektion, handels societet m.m. Av person- och släktforskningen användas utom protokoll, brev, bouppteckningar och mantalslängder särskilt stadsarkivens förteckningar rörande borgare, borgarematrklarna. Borgarematrklar från den danska tiden förvaras i landsarkivet för Landskrona och Skanör. Senare under 1600-talet ha de bevarade matrklarna från Karlskrona och Kristianstad tillkommit. Noggrant upplagda och förda äro även matrklarna från Karlshamn, Hälsingborg och Ystad.

Det strax efter Roskildefreden tillkomna skånska generalguvernementet (1658-1719) hade under årens lopp växlande omfattning. Bortsett från tiden 1669-1676, då generalguvernör icke var tillsatt, omfattade generalguvernementet Skåne, Halland och Blekinge till 1680. Under generalguvernören sköttes styrelsen av landshövdingar och länshövdingar. Från Rutger v. Aschebergs utnämning till generalguvernör omfattade generalguvernementet (1680-1693) Skåne, Halland och Bohuslän. Under tiden 1693-1719 utgjorde Skåne för sig ett guvernement. (Gustaf Banérs generalguvernörsberättelse, 1664-1668, utg. med inledning och kommentar av Ingvar Andersson, Skrifter utg. av K. humanistiska vetenskaps samfundet i Lund XXX, 1940. J. Rosén, Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693, Scandia bd XVII, 1946). Skånska generalguvernementets arkiv (tillhopa ca 110 hyllmeter arkivalier) levererades till landsarkivet redan 1903.

Innan Halland 1658 inlemmades i det skånska generalguvernementet, hade det under den första svenska tiden styrts av guvernörer, generalguvernörer och kommandanter m.fl., som i rask följd hade avlöst varandra. Landskapet hade från 1648 och några år framåt ingått i Lennart Torstenssons generalguvernement, vilket omfattade Västergötland, Halland, Dal och Värmland. Till landsarkivet har från länsstyrelsen i Hallands län överlämnats landsböcker från 1646. Dock företer serien vissa luckor, bland annat för tiden 1650-1662. Med undantag för vissa serier och volymer har Hallands länsstyrelse först ett stycke in på 1700-talet att uppvisa ett väl bevarat arkiv.

Arkivalier rörande Blekinge för tiden efter 1658 ingå utom i skånska generalguvernementets arkiv för några år i arkiven från Kronobergs län och från Kalmar län. Svåra förluster led länsstyrelsearkivet vid staden Karlskronas brand 1790. Kristianstads och Malmöhus länsstyrelsers arkiv börja 1719, dock beträffande åtskilliga arkivalieserier av naturliga skäl utan skarp gräns mot generalguvernementsarkivet.

Länsstyrelsearkiven (tillhopa ca 1700 hyllmeter arkivalier) äro störst av de arkiv, som finnas i landsarkivet. Av deras arkivalier användas mest landskontorens kamerala handlingar av skilda slag, vidare landskansliets och landskontorets militära handlingar, deras diaries, koncept, inkomna handlingar samt vissa ämnesordnade handlingar. Bland landsarkivets mest använda och kända handskrifter är Lunds stifts landebok, en förteckning över kyrkornas m.fl. inkomster och egendomar upprättad på befallning 1569 av Fredrik II. Landeboken har tillhört Lunds domkapitel och senare i styckat skick landskontoren i Malmö, Kristianstad och Karlskrona (Lunds stifts landebok utgiven av K. G. Ljunggren och B. Ejder, Lund 1950-1952. Skånsk senmedeltid och renässans. Skriftserie utgiven av vetenskaps societeten i Lund, 4-5).

Kronofogdearkiven (tillhopa ca 450 hyllmeter arkivalier) äro av växlande ålder. Spridda handlingar, vid ordningsarbetet ofta lagda bland de ämnesordnade, t.ex. rörande brandförsvar, flygsandsfält, gästgiverier, jordrannsakingar, skjutsväsende, vägar och broar, milstolpar och vägvisare nå tillbaka till 1700-talet. De stora serierna handlingar rörande exekutiva fastighetsauktioner, exekutionsdiaries, brevdiares, brevkoncept m.fl. avse i regel 1800-talet.

Häradsskrivarna hade att upprätta åtskilliga längder och handlingar till bruk vid debitering och uppbörd av skatt, däribland jordeböcker, skattläggningshandlingar, mantalslängder och taxeringslängder. Dessa längder äro mycket efterfrågade av forskare. Av häradsskrivarnas arkiv (ca 450 hyllmeter i landsarkivet) ha de äldre delarna i regel gått förlorade. Kronoräkenskaper förekomma i några fall från 1700-talet, medan däremot bevarade serier av mantalslängder endast undantagsvis gå tillbaka till tiden före år 1800.

Länsmansarkiven (ca 220 hyllmeter arkivalier) äro icke väl bevarade. De omfatta vanligen tiden från senare hälften av 1800-talet och fram till och med 1917. Omfattande äro serierna brevdiarier eller expeditionsdiarier, vissa liggare, t.ex. dagböcker i utsökningsmål, vidare koncept och inkomna brev.

Länsmännen efterträddes i flera av sina åligganden 1918 av landsfiskalerna, av vilkas arkiv i samband med omreglering av landsfiskalsdistriktens handlingar ha levererats till landsarkivet, som nu förvarar ett 20-tal landsfiskalsarkiv, somliga avseende tiden 1918-1931, andra tiden 1918-1941.

Fångvårdsanstaltarnas arkiv, mestadels avseende 1800-talet och början av 1900-talet utgöra jämförelsevis omfattande bestånd (ca 140 hyllmeter arkivalier) med åtskilliga liggare, t.ex. fångrullor, fångförteckningar och fånglistor såsom de för den personhistoriska forskningen mest begärliga handlingarna. I åtskilliga fångvårdsanstalters arkiv ingå vissa kyrkoböcker, som beträffande fången meddela de i husförhörlängden vanliga uppgifterna om namn, ålder, födelseort och kristendoms-kunskaper samt dessutom speciella upplysningar, om brott, om strafftid m.m. Kyrkoböcker ingå i fångvårdsanstaltsarkiv från flera städer, nämligen Malmö, Ängelholm, Landskrona, Karlshamn, Karlskrona, Kungsbacka, Varberg och Halmstad. I Malmö straffängelses arkiv finnas även flyttningssedlar 1832-1850.

Bland ett antal sjukvårdsinrättningsars arkiv, som förvaras i landsarkivet, kan nämnas Malmö hospitals och asyls arkiv 1584-1927, omfattande flera smärre arkiv och innehållande några väl bevarade serier av räkenskaper, inkomna handlingar m.m.

Sjömanshusorganisationen går tillbaka på bestämmelser från 1748 års kofferdireglemente. Sjömanshusens arkiv innehålla handlingar och räkenskaper rörande sjömän och fartyg. Landsarkivet förvarar sjömanshusets i Varberg äldre arkiv.

Tullanstaltarnas arkiv (ca 55 hyllmeter handlingar) äro ganska väl bevarade. För tiden före 1860, äro tullanstaltarnas arkivalier ofta samlade i ett band för vart år, s.k. årshandlingar. Dessa innehålla alla slags bevarade handlingar. För några arkiv gå handlingarna tillbaka till 1600-talet. Årshandlingar från 1600-talet förekomma i tullanstaltsarkiv från Åhus, Malmö, Hälsingborg, Karlshamn och Ystad.

Av undervisningsanstalters arkiv förvarar landsarkivet några mindre omfattande arkivaliebestånd från läroverket i Ystad och från upphörda läroanstalter i Landskrona, Laholm och Falkenberg. Examenskataloger, dagböcker, matriklar och räkenskaper användas flitigt av forskarna.

Från överjägmästaren i södra distriktet och däri belägna revir ha ganska omfattande bestånd levererats. Arkivalierna, som mestadels tillhöra senare delen av 1800-talet samt 1900-talet, gå undantagsvis tillbaka till

1700-talet och utgöras av korrespondens, räkenskaper, handlingar rörande skogshushållning, rörande flygsandsfält m.m.

Privata arkiv innehålla självfallet arkivalier av skiftande slag. De i landsarkivet förvarade privata arkivalierna härröra från ett stort antal olika arkivbildare, t.ex. gård, släkt, person, by, affärsföretag, förening, sällskap, stiftelse, gille, skrå, kassa. De utgöras i många fall av enstaka volymer (en räkenskapsbok) eller handlingar (ett gåvobrev). Tillhopa äro de privata arkiven i landsarkivet av jämförelsevis begränsad omfattning (mindre än 200 hyllmeter). Gårdsarkiven, bland vilka de största ha kommit från Karsholm, Löberöd, Trollenäs, Örup, Jordberga och Svaneholm, innehålla utom de ordinära gårdshandlingarna och räkenskaperna i flera fall samlingar av pergamentsbrev och lantmäterikartor. Bland mera omfattande enskilda arkiv, som överlämnats, märkas arkivet tillhörande spannmålsfirman C. F. Neess i Landskrona, som har nyttjats flitigt för ekonomisk-historisk forskning, och Malmöhus läns hushållningssällskaps äldre arkiv. Livligt efterfrågade äro Otto Lindbergs anteckningar och samlingar rörande släkter i Skåne, Halland och Blekinge, den Hauswolffska samlingen med anteckningar rörande skånska slott samt Sophia Brahes samling av släkt- och kopieböcker. Vid arkivalieuthytet 1929 med danska riksarkivet erhöll det svenska riksarkivet bland annat handlingar tillhörande Peter Julius Coijets diplomatiska arkiv från Karl X Gustavs tid, hovmarskalken Wilhelm Julius Coijets m.fl. arkiv. Däribland funnos några volymer med särskild anknytning till Skåne, i det danska bytesinstrumentet kallade Forskellige Coijetske Papirer. Dessa volymer förvaras nu i landsarkivet i Lund. Bland landsarkivets senaste förvärv av privata arkiv märkes arkivet från Hellerup i Halland (K. Mellander, Gårds- och släktarkivet från Hellerup i Halland, *Arkivvetenskapliga studier*, 2 samlingen, Uppsala 1954). Av de enskilda arkiven äro några överlämnade såsom gåva, andra äro deponerade tills vidare. Vissa delar av dem äro undantagna från att utlånas åt forskare.

På vanligt sätt äro kartor och ritningar från skilda arkiv sammanförda i en kartsamling, och pergamentsbrev från skilda arkiv äro sammanförda till en pergamentsbrevsamling, båda med särskilda kortförteckningar.

Under senare år ha allt fler fotografiska reproduktioner samlats i landsarkivet. Dessa ha under 1958 ordnats och förtecknats i landsarkivets reproduktionssamling, som bland annat för släktforskares räkning tillhandahåller arkivfilm för användning i stället för skadade kyrkoböcker.

Stadsarkivet i Malmö är att anse såsom landsarkiv för Malmö stads vidkommande (K. instruktion 29 december 1949 för stadsarkivet i Malmö). Stadsarkivet började sin verksamhet 1903. Dess arkivaliebestånd omfattar för närvarande omkring 3.200 hyllmeter handlingar. Ett flertal arbeten om stadsarkivet ha utarbetats och publicerats av institutionens hittillsvarande två föreståndare A. U. Isberg (stadsarkivarie 1903-1933)

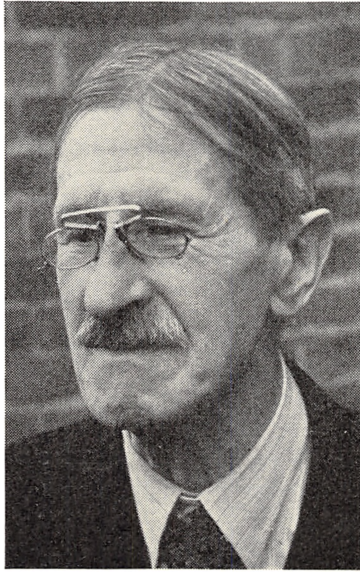
och L. Ljungberg (stadsarkivarie sedan 1933). Bland Isbergs skrifter om stadsarkivet må nämnas *Vården af Malmö rådhusarkiv* (Malmö 1902) samt *Stadsarkivet* (Malmö, en skildring i ord och bild af stadens utveckling och nuvarande tillstånd, 1914). Stadsarkivarien Ljungberg har bland annat publicerat *Stadsarkivet i Malmö*, en orientering (Malmö fornminnesförenings årsskrift 1934), vidare *Antikviteter och nymodigheter i Malmö stadsarkiv* (Arkivvetenskapliga studier, 2 samlingen, Uppsala 1954) samt *Stadsarkivet i Malmö under 50 år* (Malmö i hävd och handling, 1953).

Till forskarens hjälp finnas arkivförteckningar och register av olika slag. Stadsarkivets bibliotek är betydande, särskilt i fråga om avdelningarna topografi och genealogi.

Stadsarkivet hålles öppet för forskare lördagar 9-14, andra vardagar 9-16. Institutionen kommer att under närmaste tiden flytta från sina gamla lokaler i rådhuskällaren (Kyrkogatan 6) till förutvarande riksbankshuset vid Östergatan.

Bland de grupper av arkiv, som icke obligatoriskt överlämna sina äldre handlingar i landsarkivens vård, är det två, som äro föremål för särskilt intresse och särskild möda för närvarande, nämligen privata arkiv och kommunala arkiv. Inom Lunds landsarkivdistrikt äro ännu de privata arkiv, som förvaras hos sina ägare, till stor del okända. Det gäller företagsarkiv, enskildas arkiv, gårdsarkiv, arkiv tillhörande de s.k. folkrörelserna (arbetarrörelsen, idrottsrörelsen, nykterhetsrörelsen m.fl.) föreningsarkiv och andra. En inventering av de privata arkiven, liknande den som pågår i Göteborgs landsarkivdistrikt, har förberetts.

På senare år ha landsarkiven fått ett nytt verksamhetsområde, genom att de tilldelats uppgiften att vara rådgivare åt kommunerna rörande kommunernas arkiv (KK 29 december 1949, Svensk författningssamling, nr 719, angående överlämnande av kommunala arkivalier till nybildade borgerliga kommuner). Alldeles nyligen ha cirkulär utfärdats med råd och anvisningar rörande gallringen i kommunernas arkiv. Anvisningarna gälla i första hand landskommunernas arkiv men kunna följas även beträffande andra borgerliga kommuners arkiv (K. M:ts cirkulär 24 oktober 1958, Svensk författningssamling, nr 529. Riksarkivets cirkulär 30 oktober 1958, nr 530).

M. Mackeprang

1869—1959

Nationalmuseets tidligere direktør, dr. phil. Mouritz Mackeprang, døde 8. marts 1959, 89 år gammel. Han var groet af den sønderjyske muld og kom både ved forfatterskab (»Nordslesvig« 1910, tysk udg. 1912, et værk han selv betragtede som sit vigtigste arbejde) og ved et grundlæggende arbejde forud for afstemningen 1920 til at gøre en indsats for det genvundne land. Hans tanker var vendt mod arkiv-vejen; men skæbnen ville det anderledes: han blev arkæolog og museumsadministrator. Nationalmuseet blev i egentligste forstand hans livsværk. Til denne institution knyttedes M. M. som assistent 1897 (efter en to-årig »bryllupsrejse« i Italien, hvor han gennemgik og excerperede pavebreve), 1910 blev han direktør for 2. afdeling og fra 1922 til 1938 enedirektør. På den medalje, der blev slået for M. M. til hans 70års dag, med hans portræt på den ene side og det nye Nationalmuseum på den anden, står der: »Fortidsmindernes Værner«. Det er vel truffet. M. M. var en af de mest energiske ophavsmænd til den betydningsfulde lov af 12. marts 1918, der sikrede Danmarks verdslige bygninger af værdi. Ham var det, der sikrede sine elskede kirker, da han (sammen med Poul Nørlund og Chr. Axel Jensen) grundlagde storværket »Danmarks Kirker« (1931ff.). Forarbejdet var den lille arkitekturhistoriske perle, »Vore Landsbykirker« (1920, 2. udg. 1944), også den et led i værnearbejdet, idet bogen er et resultat af forelæsninger på Kunstakademiet, hvormed M. M. ville indpode arkitektstuderende respekt for de bygninger, de senere blev sat til at restaurere, ændre eller udvide. Dette samarbejde mellem Nationalmuseet og Akademiet blev, til stor skade for vore kirker, afbrudt og har endnu ikke fundet sin endelige løsning.

Det var Mackeprang, der forbedrede, ja, skabte det gode forhold mellem Nationalmuseet, provinsen og provinsmuseerne, en good-will som er afgørende for museumsarbejdet i marken. Han etablerede og styrkede den

gennem den ånd, som i kraft af ham herskede på museet, og gennem sine utallige rejser. Kronen på det administrative museumsarbejde var opførelsen af det nye, store Nationalmuseum, der rummer alle samlingerne under sine tage. Selv var han oprindeligt tilhænger af den såkaldte Kastelplan, men da han her kom i modsætningsforhold til næsten alle sine kolleger inden for murene, bøjede han sig og gik med den største energi ind i arbejdet for at indrette den nye bygning så hensigtsmæssigt som muligt. Da huset stod færdigt 1938, indgav han sin afskedsbegæring, små to år, før han skulle gå. Sin natur tro ville han, at hans efterfølger, til hvem han havde udset Poul Nørlund, skulle have æren og glæden ved at indrette og lede det store samfund fra dets start.

Og hvilket otium fik så denne energiske mand? To kæmpeværker, hvert for sig tilstrækkeligt til at være mands livsgerning, så dagens lys (foruden andet mere): »Danmarks middelalderlige Døbefonte« 1941 og »Jydske Granitportaler« 1948, bygget på selvsyn, granskning og erfaring gennem år. Et vældigt, et uoverskueligt materiale er her syntetisk fremlagt, Danmarks ældste og fornemste kunstskat, hele eller næsten hele den romanske billedskulptur, belyst af og i sig selv. M. M. var den første til at beklage, at hans arbejde ikke havde levnet ham tid til at rejse og undersøge mulighederne for de håndværksmæssige, arkitektoniske og kunsthistoriske forudsætninger i udlandet. Men det grundlæggende arbejde har han gjort, og opgaven er mønstergyldigt løst med det forhåndenværende stof – en arv vel værd at løfte for en europæisk orienteret kunsthistoriker. – Endnu var M. M.s produktive kraft ikke udtømt. Sammen med Sigrud Flamand Christensen udgav han 1950 den statelige bog om Kronborg tapeterne.

Da disse værker var afsluttet, hvoraf fonte- og portalbøgerne krævede nye rejser, som den aldrende mand begav sig ud på med en ynglings ildhu, meldte han sig som »assistent« ved sit hjertebar, »Danmarks Kirker«. Under udgivelsen af de sønderjyske amter organiserede han den arkivalske gennemgang af dette kolossale, indfildrede materiale og lod sig nølende overbevise om, at han var den eneste, der ville være i stand til at udrede de spegede kirkepolitiske tråde i Nordslesvig. Herom skrev den da 81årige mand en blændende indledning til det første sønderjyske bind, »Haderslev amt«. Men til sidst ville øjnene ikke mere, og uden større resignation måtte M. M. de sidste år nøjes med at være en passiv, men overmåde interesseret tilskuer. Sin sidste arbejdskraft nedlagde han i sine Erindringer, skrevet for familie og venner.

Retsindig var Mackeprang som få, ilter endnu højt oppe i årene, men der bankede et stort og varmt hjerte i den lille, spinkle krop. Uforfængelig og uimponeret af magt og ære.

De fleste lærde sælger deres bøger, når de lægger op og øjnene bliver dumme. Mackeprang, der tilbragte de sidste år af sit museumsliv blandt de unge, til største glæde for begge parter og til usigelig rigdom for de sidste, delte rundhåndet ud af sin store bogsamling til de unge og yngste museumskolleger. Bog efter bog vandrede derhen, hvor den kunne gøre mest nytte, og med denne sidste gestus satte M. M. et punktum for et rigt museumsliv og delte så at sige sig selv ud, på det at han også efter sin død kunne komme sin gamle institution til nytte. Han var i sandhed en sjælden mand.

Erik Moltke.

Anmeldelser

»Danmarks Oldtid«. Bronzealderen

Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid. Bind II, Bronzealderen. 2. udgave. København 1958 (Gyldendal). 316 sider, ca. 550 tekstillustrationer og 14 plancher, hvoraf 4 i farver, samt kortbilag: Danmarks stengrave og gravhøje.

Kun eet år efter udsendelse af stenalderbindet i ny udgave foreligger værketets anden del, som omfatter hele bronzealderen. Efter en forholdsvis udførlig præsentation af første bind (Fortid og Nutid XX, s. 212) er det næppe nødvendigt at omtale ny-udgavens mere almindelige træk. Når det er sagt, at nogle af de nye farveplancher med pragtstykker fra yngre bronzealder er af stor skønhed og virkning, kan man gå direkte til de sider af værket, som særlig interesserer Fortid og Nutid's læsere.

Det kan ikke nægtes, at bronzealderafsnittet ikke giver helt samme billede af aktiv og arbejdende forskning som stenalderbindet. Det virker i hvert fald forstemmende, at største delen af teksten (og det gælder alle de afgørende punkter) har kunnet bevares næsten uændret og alligevel være à jour, til trods for at mange, omfangsrige og fra flere sider roste bøger om Danmarks bronzealder har set dagens lys i de mellemliggende 19 år. Det ny i den nu foreliggende udgave skyldes praktisk talt kun enkeltfund fra mark og mose, og her synes flertallet at holde sig til, hvad man i forvejen vidste og kendte. Kun de hornprydede bronzehjelme fra Viksø og det heldige fund af gamle tegninger, visende ikke mindre gådefulde, til dels atter mistede figurer fra Grevens Vænge, har virkelig givet noget nyt og overraskende. To vægtige krumsværd fra Rørby er nok de første fra dansk jord, men de erstatter jo blot afbildning og omtale af svenske fund i første udgave. I noterne skjuler sig forøvrigt mange af de mere specielle nyheder; her findes således det første billede, som overhovedet er publiceret, af en enestående helleristningssten fra Bjergagergård ved Horsens. Det må også nævnes, at inden for området helleristninger har den nye udgave erstattet og udvidet det tidligere billedmateriale af stof fra vore nabolande med en serie ganske udmærkede illustrationer.

I forbindelse med billedmaterialet må der gøres plads for en lille indvending, der også gjaldt stenalderbindet, men som blev holdt tilbage i den tilsvarende omtale af det: ved redaktionen af billedstoffet til de mange nye helsidesplancher har man af og til ladet kunstneriske hensyn dominere vel stærkt på bekostning af de saglige krav, som nu engang stilles til en sådan håndbog og lærebog; der har også på det felt indsneget sig mindre korrekte ting, som når een og samme ragekniv afbildes s. 56 og igen på planchen s. 216, men med forskellig tekst. Sådanne småting skal fagfolk nu nok finde ud af, og det almindelige indtryk af værket anfægtes ikke. Bronzealderbindet er et storværk om en stortid.

C. J. Becker.

Vikingetid

Arndt Ruprecht: *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften* (Palaestra Bd. 224). Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 1958. 188 s.

Forf. har stillet sig den opgave, ved en analyse af de svensk-danske runeindskrifter at søge at kaste nyt lys over den udgående vikingetid. Han synes at være ret fortrolig med den dansk-svenske litteratur om emnet og kaster lejlighedsvis også sideblik til den norske (A.W. Brøgger, Magnus Olsen, Hakon Shetelig). At han er hjemme i den tyske litteratur også om de baltiske landes runologi, er en selvfølge; derimod synes det mig en følelig mangel, at der er taget meget lidt hensyn til den engelske vikingelitteratur.

Efter en indledning om opgaven følger et kapitel om tidsperiodens politiske historie fra begyndelsen af det 10. til udgangen af det 11. årh., derefter en oversigt over handelens udvikling. Disse kapitler bringer ikke meget nyt, men indskrænker sig til referater af den tidligere litteratur. Det centrale kapitel i bogen er formentlig det tredje: Wikinger og Handelsfahrer, delt i tre afsnit, et om runeindskrifternes døde, deres hjemegn, levealder og stilling i familien, et om runeindskrifter om vikinger og handelsfarere, delt i sikre og usikre. De sidste kalder forf. »sandsynlige«, men det forekommer mig, at hans slutninger ofte er for dristige. Hvorfor skal *varð dauðr*, uden tilføjelse af stedet, nødvendigvis betyde, at manden fandt døden på udlandsfærd eller at han overhovedet var »viking«? Eller at han druknede (*drunknaði*)? Værdifuld er sammenstillingen efter landskaber, mindre sikker grupperingen efter alder. Derfor lider også sidste afsnit »Zusammenfassung und historische Auswertung« af visse brist.

Dette hænger bl.a. sammen med, at forf. ganske afviser min opfattelse i Old Danish thegn and drengs (Acta Philologica II. (1927) 1-30), at thegn og dreng var titler for medlemmer af den kongelige hird (pueri regis), at N.N. var en grumme god dreng, ikke betyder »et pænt ungt menneske«, men snarest »en velbyrdig svend«. Rigets gode mænd var dog folk af høj, adelig byrd, og Knud den Store nævner i en af sine engelske forordninger de engelske læs-thegnas »mindre-thegner«, som danerne kalder »unge mænd«, altså »drenge«. Der vil jo afgjort komme en skævhed ind i den statistiske gruppering hos forf., når enhver thegn skal være en gift mand og enhver dreng en ung, ugift mand, og når man ganske ser bort fra den høje, sociale placering i samfundet, som thegn og dreng efter min opfattelse har. Det er dog overvejende sandsynligt, at hovedparten af vore runestene er rejst af og over folk af stormandsklassen, dels rigets »hedvorde« mænd, dels rigets »gode« mænd, en klasse af herremænd og godsejere, den som også de danske »drenge« i England tilhørte. På een vestgøtisk og to upplandske sten ses det da også, at en ægtemand, en fader og en søn betegnes som »drenge«.

Medens Ludvig Wimmer hævdede den etiske betydning af *góðr drengr*, svarende til den nysislandske betydning af *góðr drengr*, et adjektiv, der snarest betyder noget i retning af *gentlemanlike*, og medens Karl Martin Nielsen endnu i en afhandling i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1945, s. 111-121: »Var thegnerne og drengene kongelige hirdmænd?« søgte at fastholde Wimmers teori, så har både Lis Jacobsen, Erik Moltke og Peter Skautrup taget min teori til deres hjerte, og K. M. Nielsen har tilmed elsk-

værdigst mundtlig meddelt mig, at han er gået over til mit synspunkt. Arndt Ruprecht har derfor ikke rokket mig i min stædige fastholden af den tro, at de gode thegner og drenge var en overklasse af kongelige hirdmænd.

Bogens 4. kapitel behandler Den kristelige mission på runestenskulturens områder. Det indeholder mange værdifulde iagttagelser efter en kort indledende oversigt over den herhen hørende litteratur.

En ekskurs behandler to »storbondeslægter« og deres gårde i Mälardalen i det 11. århundrede efter runeindskriftens vidnesbyrd. Den giver enkelte kritiske bidrag til Sune Lindqvists afhandling i *Fornvännen* 1914: »Ramsundsbron ved Sigurdsristningen och en storbondesläkt från Missionstiden«, men vover sig selv hist og her ud i temmelig dristige genealogiske konstruktioner. Jeg ville foretrække »stormænd« for »storbønder«, da der vel næppe tør tvivles om, at disse slægter, blandt hvis medlemmer, der også fandtes en (svensk) Hakon jarl hørte til blandt rigets mægtigste, langt over bøndernes kreds.

I tillæg I gengives de sikre indskrifter om udlandsfærder, ordnet landskabsvis. Tillæg II giver en oversigt over de kristelige runestene, tillæg III et overblik over mindstene over kvinder.

Sluttelig følger en litteraturfortegnelse, hvori man, som sagt, savner en stor del af den engelske litteratur, endvidere et register over fundsteder, over ord og navne, og i en lomme bagest en samling meget oplysende planer, statistiske tabeller og kort.

Det havde været rart, om forf. i sin gennemgang af stenene ved Danevirke og Jelling havde taget mere hensyn til Erik Moltkes afhandling i *Grænsevagten* okt. 1952, s. 257-262: Danevirke og de danske kongesten. Bag dennes friske og forsorne sprog ligger der megen visdom og kyndig viden at hente om Hedeby, Danevirke, Jelling-stenene og Danmarks samling og kristning.

Trods min uenighed med forf. på visse punkter, vil jeg dog mene, at hans bog rummer så meget værdifuldt stof, bl.a. i sine oversigter og i sit interessante kortmateriale, at man stærkt må anbefale de interesserede at læse den.

Svend Aakjær.

Runologiens historie

Erik Moltke: Jon Skonvig og de andre runetegnere. Et bidrag til runologiens historie i Danmark og Norge. II. Skildring og kommentar. 1958. Bibliotheca Arnamagnæana. Supplementum. Vol. II. 299 s.

Første del af Erik Moltkes store værk har jeg omtalt i dette tidsskrift XX (1957) p. 37 f. Anden del udkom i slutningen af 1958 og blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad den 20. januar 1959. Den store og statelige bog er tilegnet Ole Worm og Ludvig F.A. Wimmer. Ole Worm var Danmarks første runolog. Wimmer kaldes i tilegnelsen med rette for Danmarks største runolog.

I forordet fremhæver Erik Moltke, at en bog om Jon Skonvig og de andre runetegnere må skrives af en praktisk runolog, d.v.s. en epigrafiker, der har arbejdet i marken, som gennem mange år er blevet fortrolig med

alt, hvad der hører til dette mark-arbejde. Kun en erfaren mand opfylder de elementære betingelser for at give den rigtige vurdering af runestens-tegnerne. De problemer, som tegnerne har haft at slås med, har han også haft. Oprindeligt var det Erik Moltkes plan at udgive og behandle Skonvigs tegninger; men det viste sig hurtigt, at denne fremgangsmåde ikke var tilfredsstillende. Skonvig ville komme til at stå isoleret og savne baggrund, hvis han ikke blev stillet sammen med de andre runetegnere. Planen blev udvidet til at blive en kritisk gennemgang af alle runetegnere af interesse og betydning i Danmark: Skonvig, Hans Mejer, Laurids Bording, Søren Abildgaard, M. F. Arendt, R. H. Kruse, Chr. Zeuthen, Jacob Kornerup, Heinrich Hansen og Magnus Petersen. Drøftelsen af forholdet mellem Worm og Jon Skonvig førte til, at der måtte tages stilling til fagrunologens benyttelse af og indflydelse på det »manuelle« materiale, og planen blev udvidet til at blive til en gennemgang af runologiens historie i Danmark med en kritisk vurdering af tegnerne og fagrunologernes forhold til dem, først og fremmest udgiverne af vore tre første runeværker: Worm, P. G. Thorsen og Wimmer. Undersøgelsen slutter med billedbindet i »Danmarks runeindskrifter« 1942.

Historien viser, at runologerne har været slemme ved hinanden. Ole Worm var hård, og Wimmer var meget hård mod P. G. Thorsen, og Lis Jacobsen var meget hård ved Wimmer. En forsker, der da var ung, husker det, og han mindes det uden glæde. Erik Moltke har sat sig den opgave at gøre ret og skel, at lade kendsgerningerne tale. Wimmers kritik af forgængerne holder ikke altid stik; den hadske tone i hans angreb på Stephens og Thorsen »kaster et lidt ubehageligt skær over ham som menneske og videnskabsmand«.¹ Ole Worms indsats er så stor, at den aldrig, uanset sprogvidenskabens og teknikkens fremskridt, kan formindskes eller fordunkles. Erik Moltke fremhæver med rette Carl S. Petersens »fyldige, varmtfølede og rammende skildring af Worm og hans værker« i »Illustreret dansk Litteraturhistorie« I. Men først med Wimmers stovværk kom der orden og system i det hele, og eftertiden fik en solid grundvold at bygge videre på. Efter Erik Moltkes mening er Wimmers dyder nok så store som hans – i det væsentlige tidsbestemte – lyder. Worm var samleren, Wimmer ordneren og systematikeren. Og kan vi tilføje: Erik Moltke fuldenderen i moderne tid sammen med Lis Jacobsen, Anders Bæksted og Karl Martin Nielsen.

Erik Moltkes arbejde er overordentlig grundigt og lærd. Det er et lærdomshistorisk bidrag med en fylde af detaljer, ofte spændende eller pudsig. Der er personhistoriske bidrag, f.eks. om Jon Skonvig, af stor interesse. De er med til at gøre bogen levende. Vi føler, at vi har at gøre med mennesker, og traditionerne opleves som værdifulde. Dette værk måtte og skulle skrives, og ingen i Norden var rustet til det uden Erik Moltke. Vi manglede bogen om afbildningernes historie og teknikken knyttet dertil op igennem de skiftende tider. I fremtiden ved runologen, hvilke fejl-kilder der må regnes med, hvor vi har at gøre med runestene, som kun kendes fra tegninger. Anmelderen må tilstå, at han ikke er fagmand på forfatterens særlige område. Han har kun at bøje sig i beundring og blive belært om ting, som vi først nu får virkelig besked om. Man kan let se, at

1. Om Wimmer se Johs. Brøndum-Nielsens skildring i bogen »Fra Rask til Wimmer« (1937) p. 113 ff. og Paul Diderichsen i »Dansk biografisk Leksikon« XXVI (1944) p. 35 ff. (med litteraturhenvisninger p. 45).

arbejdet må have været uhyre tidskrævende. En vis ujævnhed i sprogtonen spores måske nu og da, og den er således et udtryk for, at arbejdet har strakt sig over et åremål. Men sligt er uvæsentligt i forhold til helheden. Det må hilses med stor glæde, at Erik Moltkes mangeårige og betydningsfulde virksomhed er blevet kronet med en disputats. Ved den mundtlige behandling blev det bebrejdet Erik Moltke af den første officielle opponenter professor dr. C. J. Becker, at han ikke havde omtalt de svenske runetegnere. De burde vel være omtalt ganske kort, selv om det er Danmark (og Norge) værket handler om.

I det følgende skal jeg komme med et par beskedne randbemærkninger. Et meget smukt resultat har Erik Moltke vundet ved sin påvisning af, at en del af Wimmers afbildninger er metalsnit (tinsnit). Ved den mundtlige handling blev Erik Moltke yderligere støttet af museumsinspektør Victor Hermansen, der kom med nye og vigtige iagttagelser.

Skonvig har efterladt et meget vigtigt materiale, som er brugbart; det er ikke blot af historisk interesse, men værdifuldt for hele det runologiske studium. Hans læsninger rager langt op over hans samtidige kollegers. Han var en bedre runelæser end Worm. Jeg citerer et vigtigt afsnit: »Hvor nøjagtig Magnus Petersen end har været, hvor kunstnerisk Heinrich Hansen og hvor omhyggelig Kornerup, Kruse, Arendt, Abildgaard, Skonvig – deres værker er og bliver dog subjektive præstationer, der ikke giver mulighed for kontrol af læsningerne. En garanti mere bliver det, når der til den trænede, nøjagtige tegner knyttes en praktisk og dygtig fagrunolog – alligevel er tegningen subjektiv med alle subjektivitetens mangler, og dersom runologen, som Wimmer, er således indrettet, at han *vil* læse alle indskrifter og løse alle problemer, selv på trods af stenenes tilstand, er det klart, at enhver tegning af enhver udslidt indskrift, hvor han er med som dirigent, bliver intet mindre end suspekt. Dette er på overbevisende måde dokumenteret af Lis Jacobsen« (p. 249).

Kapitel 19 handler om rune­fotografiet og nyere metoder, det korte slutningskapitel 20 om atlasbindet i »Danmarks runeindskrifter«. Det hedder her, at fotografierne »er reproduceret i udskrabede, ætsede autoklicheer på 65 raster (mønter og brakteater dog 85) og trykt på et glittet, krideret, elfenbensagtigt papir. Det er formentlig sidste gang, en sådan metode vil finde anvendelse i et runeværk. Udskrabningen er uheldig, fordi den ikke, trods den største omhu, kan undgå at skrælle noget af stenenes kontur ... En ukornet reproduktionsmåde er idealet« (p. 263 f.).

I slutningen fastslår Erik Moltke, at allerede 15 år efter udsendelsen af atlasbindet kan man skønne, hvad der i nogen grad vil komme til at præge fremtidens runeværk og dermed reducere DR.s billedbog til et historisk stadium. Det er farve­fotografiet og det plastiske foto, der atter til sin tid vil forenes i det plastiske farve­fotografi (p. 267). Hvilke tekniske perspektiver! Alene farve­fotografiet vil fjerne en stor procentdel af de usikkerhedsmomenter, der klæber ved de sort-hvide positiver.

En filologisk detaille. På Flømløse 1 læser Skonvig f a a þ i R i stedet for f a a þ i. Han er faldet for epigrafikerens farligste og almindeligste fristelser: fortrinsvis at læse kendte former. »Vi må ikke bebrejde Skonvig hans læsning f a a þ i R for hårdt. Han kendte ikke ordet *fabi* malede, ristede, mens *fabiR* fader, træffes snart sagt på hveranden sten, og da stenen er meget grovkornet, har det været ham en smal sag allerede under sit besøg ved stenen med rolig samvittighed at trylle en yr-rune frem, hvis det ikke er et gustent overlæg, som har fået ham til at tilføje runen

under rentegningen i hjemmet» (p. 35). Men som det blev fremhævet af den ene af opponenterne ex auditorio Karl Martin Nielsen er det akkusativformen *f a þ u r* der findes så ofte. Nominativformen *f a þ i R* er kun brugt et par gange som personnavn (Västra Strö monumentet).

Værket afsluttes med en litteraturliste, person- og indskriftregistre og et ret omfattende engelsk resumé (p. 287-299).

Harry Andersen.

Middelalderlig bebyggelse og sogneorganisation i Angel

Hans Joachim Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 36, Neumünster 1958. 288 s.)

Med denne kielerdissertation har forfatteren sat sig som mål at vise, hvorledes oprettelsen og den videre udvikling af kirkesognene gik for sig i Angel i højmiddelalderen. Netop fra Slesvig stift har vi adskillige senmiddelalderlige kirkefortegnelser bevaret; men i stedet for at tage sit udgangspunkt i disse og efterhånden gennem stedse mere usikre tilbage-slutninger at arbejde sig bagud har han påtaget sig det kæmpearbejde først at skildre områdets bebyggelse i oldtiden og derpå gennem den formodede bosættelse ca. 11-1200 søge at rekonstruere de ældste sogne og deres omfang i en tid, hvor skriftlige kilder praktisk talt ikke eksisterer.

Bogen indledes med grundige afsnit om naturforhold, jordfund og stednavne, der – da forfatteren hverken er arkæolog eller filolog – væsentligt bygger på den omfattende litteratur (ikke mindst dansk stednavneforskning). Forfatteren hylder teorien om anglernes udvandring til England, og det kan ikke nægtes, at hypotesen støttes af påvisningen af, hvor tyndt befolket halvøen var ved den historiske tids begyndelse. Kun i det sydvestlige hjørne (nord for Slesvig) finder man en samlet bygd, dertil mere spredt bosættelse på den nordangelske højderyg. Først gennem vikingetidens landnam får området en sammenhængende bebyggelse, hvorfor det især præges af stednavne med *-torp*, *-toft* og *-bølle* endelser (af 41 kirkebyer har 23 vikingetidsnavne), og langt op i middelalderen fortsætter udvikelsen af det dyrkede areal (*-ryd*, *-skov* o.lign., 6 kirkebyer af denne type), uden at Angel derved synes at nå op på samme befolkningstæthed som det egentlige Danmark (medens der i Salling gik 13-14 km², på Mors kun en 11 km² pr. sogn, formoder jeg, at der i Angel gik 23-24 km²).

Omend også 14. århundredes nedgang satte sine spor på halvøen, synes det – som naturligt er – ganske overvejende at være byer af det senere navnlag, der blev øde (over ²/₃ af ødebyerne har vikingetidsnavne), og tre kirker, alle i den gamle sydbyg, nedlagdes. Medens disse ødebyer fordeler sig ret jævnt over hele Angel (tilsyneladende koncentreret, hvor bebyggelsen var tættest), viser forfatteren, hvorledes ødebyerne efter 1500 koncentrerer langs Slien og på østkysten, dvs. det senere 2. Angler godsdistrikt. I beskrivelsen af landsbyens indre organisation anføres, at trevangsbrug var ukendt, og at der fandtes et gårdvangsbrug, nærmest et alsædsbrug med fortsat intensiv dyrkning af den gødede indmark og med

periodisk dyrkning af udmarken (forfatteren synes dog ukendt med nyere dansk agrarforskning).

Forfatteren er gennemgående forsigtig i sine konklusioner, og i store træk vil hans rekonstruktion af Angels bebyggelse ca. 1200 og ca. 1500 sikkert kunne godtages. Gennem et indgående studium af såvel de ældste udskiftningskort som af de senere matrikelskort har han samlet et rigt stednavnemateriale (placeret i overskuelige tillæg), som han bruger til område for område at søge påvist, hvilke dele der først var bebygget, og hvilke der først senere toges under plov (især ud fra marknavne på -ryd, -skov osv.), og gennem tre valgte eksempler (Munkbrarup = Lyksborg, Sattrupholm og Lindau) søger han i detaljer at underbygge sine bebyggelsehypoteser. At sogne-, herreds- og bygrænser kun ganske undtagelsesvis krydses, kan naturligvis, i alt fald til dels, ses som vidnesbyrd om, at de oprindeligt af skov og ødemark omgivne bygder først sent gennem rydning kom til at støde op til hinanden og derved få aktuelle grænseproblemer, men med lidt større kendskab til dansk topografis ejendommeligheder ville det være mere naturligt at forestille sig senere reguleringer, hvorved grænsernes værdi for en rekonstruktion af forholdene ca. 1200 bliver særdeles problematisk.

På grundlag af disse rekonstruerede bygder og ikke mindst ud fra kirkernes placering i forhold til disse, kommer forfatteren til det mildest talt forbløffende resultat, at der ca. 1200 kun eksisterede 21 kirker, og at de resterende 20 følgelig må være yngre og opstået ved deling af de ældre sogne. Forholdene forud for denne tid finder forfatteren ingen mulighed for at komme ind på livet, og ikke mindst betoner han, at han ingen holdpunkter har fundet til, at antage eksistensen af de i Tyskland velkendte »Grosskirchenspiele«. Gennem en undersøgelse af kirkebygningernes historie mener han at finde sin teori bekræftet, hvilket dog står og falder med spørgsmålet, om der ikke også i Angel forud for stenkirkerne almindeligvis fandtes stavkirker, et problem han på det nærmeste negligerer. At således alle fire kvaderstenskirker formentlig var fyrstelige patronatskirker behøver ikke vise, at disse sogne er blandt de ældste, men snarere, at fyrsten gik i spidsen ved indførelsen af de nye byggeskikke.

Er forfatteren således overordentlig dristig i at kombinere sine enkelte hypotetiske resultater og til slut hobe indicier op, er han til gengæld overordentlig forsigtig i sin behandling af cathedraticumslisterne, idet han nøjes med at fastslå de tre afgiftsbeløbs geografiske fordeling (24, 12 og 6 β), samt at der formentlig ligger en grov velstandstaksning bag. Og netop her møder vi forhold, som forfatteren i følge bogens anlæg skylder os redegørelse for, i særdeleshed fordi de ligger så lige for, at jeg her kort skal redegøre derfor.

Som hispen modtog cathedraticum, oppebar sysselprovsterne visitationsgebyrer, som i Slesvig stift var graduerede, således at *capella* kun betalte det halve af *ecclesia*. Tager vi for os *Catalogus vetustus*, finder vi, at denne liste tilstræber en inddeling af kirkerne netop i *ecclesiæ* og *capellæ* (hvilket her må betyde annexkirke). Desværre standser specificationen, inden vi kommer til Angel; men sammenligner vi *Catalogus vetustus* med for eksempel *cathedraticumsfortegnelsen* for 1509 for domprovstiets vedkommende, bliver det ganske indlysende, at der er en sammenhæng, idet 24 β normalt ydes af *ecclesiæ*, medens *capellæ* slap med det halve. Går vi til Kær herred, er de tilsvarende beløb 12 og 6 β , måske har herredet som følge af 14. århundredes krise fået sine afgifter halveret

(NB fra sysselprovsti til sysselprovsti møder vi ofte store forskelle på afgifternes størrelse). Kun undtagelsesvis optræder alle tre afgiftsbeløbet inden for samme herred som for eksempel i Nørre-Gøs, hvor de to som ecclesia betegnede kirker betalte 24 β , fire (vel capellæ) 12 β , medens to ydede 6 β , og af disse karakteriseredes den ene som *deserta*.

Vender vi os med denne viden til Angel, ser vi straks, at 24 β afgiften hører hjemme mod nord, først og fremmest i Ny Herred (5 af 7 kirker), medens i Husby herred alene kirken af samme navn (herredskirke?) gav 24 β , Rylskov – dens anneks? – slap med 6 β , de resterende fire alle 12 β . I de sydlige herreder (hvor alle tre nu nedlagte kirker lå) havde kun Nørre-Brarup 24 β afgiften (herredskirke?), ellers møder vi alene 12 og 6 β afgifter, og det i en sådan rækkefølge, at man fristes til at antage, at hver 6 β ydende kirke var annekteret den foranstående 12 β 's kirke.

Jeg kan ikke se rettere, end at forfatteren – der ellers udførligt refererer selv de mest resultatløse undersøgelser – her har ladet et væsentligt problem ligge. Også på andre punkter fatter man mistillid til hans indsigt i middelalderlig kirkeorganisation, som når han opfatter en incorporation som omfattende såvel mensa som fabrica, eller når han insinuerer, at sognefolkene her ret udbredte præsentationsret kan opfattes som et menighedspatronat. Desuden anses den slesvigske tiendeordning, der 1187/88 stadfæstedes af ærkebisp og pave, for at betyde ikke blot indførelsen af bise-, men også af præste- og kirketiende.

Afhandlingen slutter med gode skildringer af biskops, kapitels og klostres besiddelser i Angel, i det hele taget ligger dens styrke i dispositionen, de klare og overskuelige oversigter, udmærkede bilag og fremragende kortmateriale (løse kortblade i særskilt hefte). Men dens kirkeorganisatoriske resultater er det nærværende recensent umuligt på grundlag af de fremførte præmisser at godtage.

Troels Dahlerup.

Gustav Vasas reformationsmalerier

Armin Tuulse: Gustav Vasas Reformationstavlor. Allhems Förlag. Malmö 1958. 110 sider med talrige illustrationer og flere farveplancher.

I Kungl. Biblioteket i Stockholm opbevares fem vandfarvebilleder fra 1700-årene, kopier af større malerier, som i det mindste dengang fandtes på Gripsholm slot. Originalerne lader sig bl.a. ved dragthistoriske kriterier bestemme til tiden o. 1540-50, Gustav Vasas periode, men hvorledes tolkes deres indhold, hvem har malet dem? Det er disse og talrige andre spørgsmål, som forfatteren ud fra en dybtgående viden om Gustav Vasas historie og periodens nordeuropæiske kunst søger at besvare. Resultaterne afviger, navnlig hvad angår tolkningen af billedernes indhold, på adskillige og afgørende punkter fra forgængernes. Tuulse er kommet til den overbevisning, at akvarellerne gengiver en serie lærredsmalerier, som Gustav Vasa har ladet fremstille for hermed at dekorere Den store Sal på Gripsholm slot i anledning af en fest 1547. Han tolker suiten allegorisk-symbolsk og mener, at den har skullet fremstille kongens kamp mod og sejr over den

katolske kirke. Det er interessant, ja spændende at deltage i forfatterens forsøg på at fremskaffe beviser for sine hypoteser. Det er i mere end een hensende lønnende at følge hans tankegang, som ofte giver læseren vide udblik over reformationstidens kunst- og kulturhistorie. Men er nu tolkningen også rigtig? At søge den efterprøvet i en kort anmeldelse ville være halsløs gerning. Det vil uden tvivl blive gjort på et mere passende sted, og Tuulses teorier er næppe de sidste, som vil blive fremsat. Thi disse små, sirligt udførte akvareller rejser talrige problemer, hvoraf kun ganske få kan besvares præcist; ikke eet eneste samtidigt vidnesbyrd står til vor rådighed. Vi kender således ikke originalbilledernes størrelse, sammenhæng eller beskaffenhed, veed end ikke, om de oprindeligt har været udført til Gripsholm. Forfatterens opfattelse er, at akvarellerne gengiver en serie lærredsmalerier, og han forudsætter, at eet eller flere må være gået tabt, forinden kopieringen fandt sted; på anden måde kan han ikke få dem til at udfylde pladsen i Gustav Vasas store sal, ej heller skabe mening og sammenhæng i sin symbolske tolkning. Så omhyggeligt synes kopierne at være udført, at de gør det muligt at søge efter forlæg – sandsynligvis af grafisk art – som maleren mere eller mindre frit må have benyttet. Forfatterens jagt er værd at deltage i, selvom den blæses af, før noget direkte forbillede er fundet. Tuulse antager under fremdragningen af talrige træsnit, enkeltblade og bogillustrationer (navnlig til Livius' fortælling om Verginias død), at der til gripsholmbillederne må have eksisteret et urforlæg, et nu tabt monumentalmaleri, som mere eller mindre frit er blevet kopieret, og hvis indhold helt er blevet omtolket af reformationskongen selv eller en lærd i hans nærmeste kreds.

Lykkes det således ikke for forfatteren trods den beundringsværdige indsats af viden og skarpsindighed at finde frem til de træsnit, som maleren af Gripsholm-suiten har benyttet, følger heldet ham helt og fuldt under eftersøgningen af forlæggene for de malede hoveder på drabant-salens kassette loft på Gripsholm slot fra 1543. Ligheden med illustrationerne i den af Heinrich Vogtherr den ældre og den yngre 1538 udgivne mønsterbog er aldeles overbevisende.

Sluttelig medtager Tuulse i sine undersøgelser nogle kalkmalede dekorationer fra samme periode, som for nogle år siden blev fremdraget og istandsat på Åbo slot, bl.a. en slagscene, hvortil maleren, en temmelig ringe kunstner, må have benyttet grafiske forlæg, bl.a. af Cranach.

Tuulses grundige undersøgelser har sin største værdi i den metodiske gennemgang af tidens træsnit, som var en udtømmelig rigdomskilde for de malere, der måtte arbejde i det fjerne Norden. Vi har også fra Danmark oplysning om, hvorledes Christian III's maler Jacob Binck hjemførte europæiske nyheder på denne måde. Men end ikke i kopi er herhjemme bevaret eet eneste monumentalmaleri fra Christian III's slotte. Derimod fremkom for få år siden på kansleren Johan Friis' Hesselagergaard et fragment af et stort slagmaleri af fremragende kunstnerisk kvalitet. Forlægget for dette enestående billede fra o. 1550-60 kan bl.a. eftersøges i den kreds af malerier og stik, der gengav periodens navnkundigste slag Frants I's nederlag ved Pavia 1525. Tuulse drager nogle af Pavia-billederne frem og påpeger deres betydning for slagmaleriet i Nordeuropa, en genre som først skulle finde sin blomstring i barokken. Tuulses bog demonstrerer nødvendigheden af at betragte kunsten på bred kulturhistorisk baggrund. Der lå tanker bag tidens billeder.

Færøske tingbøger

Tingbókin 1615-54. Skrivað av og givið ut hefur *Einar Joensen*. Forlag Einars. Tórshavn 1953-57. 408 s.

Løgtings- og Vártingsbókin 1655-66. Hefte 1-5, udg. af samme. Samme forlag, Tórshavn 1958-59. S. 1-160.

I »Fortid og Nutid« 1955 omtalte nærværende anmelder udgivelsen af de første hefter af den ældste, nu bevarede færøske tingbog og udtrykte håbet om, at det ville lykkes udgiveren at få hele protokollen udgivet, evt. komme i lag med de følgende bind. Nu foreligger udgaven af tingbogen 1615-54 afsluttet, 402 tryksider tekst, og de fem første hefter af det følgende bind er ligeledes udsendt, omfattende tiden 1655-59. Som det var at vente, er de mange småsager talmæssigt overvejende; horsager er der mange af, færre er tyverisagerne, som man vist har behandlet mere lempe- ligt end tilfældet var i det øvrige Danmark. Med særlig interesse læser man de hyppigt forekommende tingsvidner, om det islandske og færøske kom- pagni havde ført tilstrækkeligt store kvanta varer til øerne og i ordent- lige kvaliteter. 1630 vidnes det således, at fra jul og indtil det første skib ved pinsetid kom til øerne var der intet at få hos købmanden, hverken mel, korn, malt eller øl, heller ikke vin til kirkerne, hvorfor mange fattige mennesker bortdøde af stor hungersnød. Købmanden forsvarede sig med, at indbyggernes forbrug på grund af fejlslagent fiskeri havde været sær- lig stort. Det følgende år var der stor mangel på bådtømmer; 1634 havde købmanden heller ikke mel og korn efter jul, så fattigfolk måtte leve af fisk. 1635 var derimod alt vel. 1636 var der nok spiseligt at få, men tjære, sæbe, snører, jern, bådtømmer, røde kvindehuer og blå og rødt uldgarn var mangelvarer. Således gik det op og ned. Færingerne var ikke så under- kuede, at de tav stille; endnu 1657 vidner de, at de »seneste deler, som var de gemen deler af gran, kunde ikke vere fragten værd hid at føre«, og til- føjedes det »så er det Compagniet bedre, at her kommer gode deler og timber for god betaling, end ringe for ringe betaling«. Om de strikkede hoser, der forfærdigedes på øerne til eksport – 1631 udskibede købman- den med det første skib til Holland over 12.000 par – var der hyppigt strid; købmanden var utilfreds med kvaliteten. 1657 klagede forvalterne (mellem dem Hans Nansen) i et brev over de dårlige hoser, der var årsag til, at varen var kommet i foragt i Holland. Der er naturligvis meget andet (f.eks. om det i Kvalbø forliste tyrkiske skib 1629, om ulovlig handel med englændere og hollændere, om reparation af skansen 1657), men de mange udtalelser om monopolhandelen vil sikkert blive læst af danske med særlig interesse. Af det øvrige stof er adskilligt vanskeligere at sætte sig ind i, da en virkelig vurdering af det forudsætter et noget dyberegående kendskab til færøske forhold end danske i almindelighed har, og her svigter udgiveren i flere henseender. Sagen er jo den, at foretagendet er et fritidsarbejde udført af en interesseret autodidakt, der vil – som han siger i en efterskrift til første bind – bringe lys i det mørke, der ligger over begivenhederne på øerne i disse tider. At det er lykkedes, er åbenbart for den, der læser tingbøgerne igennem, men nogle noter og ordforklaringer ville have gjort godt, og det må inderligt håbes, at der på et eller andet tidspunkt bliver råd til i hvert fald et navnerregister. Den, der er fortrolig med de vanskeligheder af økonomisk art, et udgiverarbejde af denne art kommer ud for, vil imidlertid ikke gå i rette med udgiveren for disse manglende udenværker, men takke, fordi arbejdet er kommet så vidt og

stadig skrider. Også danske i den ikke færøske del af riget henvender disse hefter sig til; de kan anbefales varmt.

C. Rise Hansen.

To højkirkemænd

To højkirkemænd. Brevveksling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. Ved P. G. Lindhardt og Jørgen Swane †. (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 4). Universitetsforlaget i Aarhus 1958. 503 s.

I 1896 udgav H. F. Rørdam i »Kirkehistoriske Samlinger« en række breve fra I. P. Mynster til provst, dr. theol. W. F. Engelbreth i Lyderslev. Biskop Swane, den ene af denne bogs hovedpersoner, skrev i den anledning til sin ven biskop Stein »jeg vilde af Pietet for Mynster meget ønske, at de vare forblevne utrykte« og fortsætter senere »Men der er Grund til at spørge, med hvad Ret H. R. har ladet dem trykke. Mynster har udtalt sig i Fortrolighed og, som han selv siger, »ladet Pennen løbe«, saaledes som han aldrig vilde have tilladt sig, dersom han kunde vide, at man 50 til 70 Aar efter ville grave disse Breve op og trykke dem. Jeg mener, at det fra H. R.s Side er uforsvarlig Omgang med Hittegods«. Man studser, når man efter at have læst 400 sider af den Swane-Steinske fortrolige brevveksling, når frem til denne ytring. Hittegods er der nu imidlertid ikke tale om her, for såvidt som denne brevveksling er nedarvet i Swanes familie til sønnesønnen, nu afdøde amtsforvalter Jørgen Swane; denne henvendte sig 1952 til prof. Lindhardt om en udgave af dette materiale og har selv medvirket ved afskrivningen af brevene og deres kollationering, men døde 1957, inden opgaven afsluttedes. Han nærrede ikke mindste betænkelighed ved en udgivelse, og stort set må enhver vel være enig heri. Det er jo nu engang sådan, at hovedaktørerne på den kirkepolitiske scene som på andre scener – må være forberedt på kraftig bedømmelse – offentlig som privat; der sker ikke Vilh. Beck, Skat Rørdam eller Fr. Nielsen nogen større overlast, selv om de to bisper skyder med skarpt. Mere uheldigt kan det måske være, når småfolk – landsbypræster, der har forset sig eller gjort sig umulige på anden måde – nu får deres affærer publiceret; men de er formentlig nu alle døde. Er kirke- og kulturhistorikeren, ja, den, der alene er optaget af den politiske historie med, glad for en sådan udgave, og det har han grund til at være, så kan en arkivmand dog måske nok spørge, om ikke en så tidlig publiceren af brevstof i det lange løb giver bagslag – trods oliefyrr og fjernvarme – og medvirker til øget tilintetgørelse af den slags materiale.

Dog, det spørgsmål lader sig ikke besvare; bedre at glæde sig over, at der her fremlægges en sådan brevveksling – 288 breve fordelt over årene 1873-99 (især dog over det sidste tiår), begyndt, da Stein endnu var præst ved Diakonissestiftelsen og endt ½ års tid før hans død smst. Der skal ikke her gås ind på skildring af de to hovedpersoner, prof. Lindhardt har i sin indledning tegnet et forstående og sympatisk billede af disse to konservative, ret pessimistiske kirkemænd, der begge udgået fra det københavnske bourgeoisi blev bisper i provinsen, og dér, kæmpende på for mange fronter, søgte at forsvare skanser, der nu engang ikke lod sig

holde. Swane vil vist forekomme mest sympatisk af de to, fast, robust, helstøbt, retlinet. Stein mere usikker, geskæftig og dirrende, måske i grunden mindre konservativ med et præg af ungdommens kristelig sociale indstilling.

Kulturhistorisk giver bogen bidrag til belysning af spørgsmål, der optog sindene i disse år, om diakonisserne og plejen af de mandlige patienter, ligbrændingssagen, forholdet til den romersk-katolske kirke, om seminariernes forhold til gejstligheden o.s.v.

Trods de mange breve og mange hjertelige ord bevares afstanden dog mellem de to bisper. Den 19 år ældre Swane når – lidt faderligt – frem til at kunne indlede med: Kjære Ven el. Min kjære Ven, mens Stein til det sidste fastholder: Kjære Biskop Swane, og naturligvis for begge: De, Dem, Deres helt igennem; trods denne ydre stivhed mangler brevene dog ikke helt varme. De lader sig udmærket læse af almindeligt historisk interesserede, men partier af bogen virker dog noget monotone.

Da hele korrespondancen endnu (1958) er i privateje, er en efterprøving af udgavens nøjagtighed ikke mulig; antagelig har den været i gode hænder, men man kunne dog vist have ønsket, at den lille, men vigtige del af brevvekslingen (fra nov.-dec. 1894), der findes i biskop Steins arkiv i Rigsarkivet, var blevet aftrykt på sin plads; nu omtales dens indhold kun i noterne.

Værket, der er smukt trykt, er forsynet med portrætter af de to hovedpersoner og prøver på deres håndskrifter. Bogen har et personregister, men mangler et stedregister, og *det* kunne nu ikke have været uoverkommeligt at fremstille, og kun hvad man kunne vente af et selskab som det gamle jyske, der har så glørværdig en fortid, hvad det topografiske angår. Iøvrigt fortjener selskabet – og Statens Videnskabsfond – ros, fordi det fortsat udsender sine publikationer indbundne i nyttige og forholdsvis pyntelige papbind.

C. Rise Hansen.

Degnekristne

Knud Banning: Degnekristne. En Almuerejsning, En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvestsjælland med særligt Henblik paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke. (Kirkehistoriske Studier, II Række, Nr. 4. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie. Under redaktion af Hal Koch. G. E. C. Gads Forlag 1958. 357 s.).

Danmarks kirkehistorie i det 19. århundrede har i de sidste årtier været flittigt dyrket. En lang række afhandlinger og kildepublikationer har øget vort kendskab til ledende skikkelser og bevægelser. Fra »profanhistorisk« side er der al mulig grund til at være taknemmelig for alle disse arbejder, hvorfra der kan hentes såre mange bidrag til landets almindelige historie. Man kan f.eks. blot tænke på det rige stof til sjællandsk lokalhistorie, der findes i udgaven af biskop Mynsters visitatsdagbøger.

Det er da med ikke ringe forventning, man modtager Knud Bannings bog om Rasmus Sørensen. Denne usædvanlige skolelærer har en plads i dansk kirkehistorie fremfor manganen theolog, og i den politiske historie er han at regne blandt pionererne for Bondevennerne – det senere så mægtige Venstre. I den historiske litteratur har han ingenlunde været ubemærket, navnlig har Hans Jensen flere gange behandlet hans virksomhed som

agitator. Men nogen tilbundsgående undersøgelse er ikke hidtil foretaget, og da man tillige næppe kan sige, at Hans Jensen helt har formået at frigøre sig fra den gamle partitradition, der fremstillede Rasmus Sørensen som den velmenende, men uomgængelige og upraktiske dilettant, så er det værdifuldt, at hans første periode skildres uden skelen til den senere politiske løbebane. Oprindeligt har det vistnok været forf.s tanke at skrive en bog om Rasmus Sørensen og hans virke indtil 1844, da han opgav sit lærerembede for at blive rejsende agitator. Ungdomstiden og selve lærergerningen er imidlertid skilt ud og skildret i en særlig bog (*En Landsbylærer, Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799-1844*. G. E. C. Gads Forlag 1958), så at »Degnekristne« har forholdet til den sjællandske vækkelse som hovedemne. Forf. har således på snedig måde undgået det velkendte »Bind I«, der kun altfor ofte må vente for-gæves på fortsættelse. Men det er rigtignok et spørgsmål, om denne fremgangsmåde er heldig. Vil man begribe Rasmus Sørensens forhold til vækkelsen, kommer man nemlig ikke uden om »En Landsbylærer«, og det havde uden tvivl været til gavn for forståelsen af vækkelsesprædikanten, hvis man stadig havde haft skolelæreren for øje. I virkeligheden var Rasmus Sørensen i alt, hvad han foretog sig, først og sidst pædagog, et karaktertræk man gerne havde set fremhævet i gennemgangen af pjecen med den meget sigende titel »Ja, Troen er virkelig ogsaa en Skolesag ...« (»Degnekristne« s. 143 f.), og som møder en overalt. Megen af hans hensynsløshed og til tider højst usympatiske fanatisme kan forklares som udslag af hans sikre forvisning om at være kaldet hertil. – Det må da anbefales først at læse »En Landsbylærer« og at have den ved hånden under læsningen af »Degnekristne«. Forøvrigt læses skildringen af opvæksten i Jylland, seminarietiden på Lolland og lærergerningen med fornøjelse, velskrevet og overbevisende som den i det store og hele er. Kun er det vanskeligt at se, at der nødvendigvis må være tale om et socialt opgør mellem Rasmus Sørensen og præsterne i Århus (s. 43); efter alt at dømme var han netop da i en så exalteret stemning, at han næppe har sanset andet end sig selv og sin egen betydning. Hvad Rasmus Sørensen selv angår, kan man forøvrigt spørge, om han nogensinde har nærret den ringeste tvivl om, at han som lærer i det mindste var præsternes jævnbyrdige. Hans ugenerte opførsel tyder ikke på det. Men fastholder man det sociale synspunkt, må man sikkert i højere grad end forf. lægge vægt på, at Rasmus Sørensen ved sin tilbagekomst til Lolland for alvor fik fattigdom at føle, samtidig med at han, gårdmandssønnen, der altid fremhævede sin afstamning fra de frie Jellingfolk, ægtede en arbejderdatter. Ubestridelig er derimod konklusionen, der ganske vist ikke er ny, men nok så solidt underbygget som det hidtil foreliggende: at Rasmus Sørensen i sit væsens grund var præget af oplysningstidens bedste kræfter.

Den store bog, »Degnekristne«, der har skaffet forf. den theologiske doktorgrad, har samme tiltalende egenskaber som »En Landsbylærer«: omfattende viden og en behagelig fremstilling. Begge bøger er, hvad man også glæder sig over, smukt trykt, men de nydelige omslagsbilleder er ikke helt rammende, drengen uden på »En Landsbylærer« ligner et herskabsbarn, og Fritz Jürgensens vittige tegning er lovlig idyllisk som optakt til beretningen om Rasmus Sørensen og præsterne. Alvorligere indvendinger kan rettes mod titlen »Degnekristne. En Almuerejsning«, da det under læsningen bliver mere og mere tydeligt, at hovedvægten ligger på sidste del af undertitlen »En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvest-

sjælland med særligt Henblik paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke«. Bogens anlæg er således betydelig mere traditionelt, end titlen lader formode, idet der gives en for så vidt udmærket og vistnok udtømmende skildring af Rasmus Sørensen samt andre forgrundsskikkelser, medens forf. ligesom har glemt, at Mynster, hvem vi skylder betegnelsen »Degnekristne« hermed ikke alene sigtede til lederne, men også til deres tilhængere. Titlens andet led »En Almuerejsning« lover også for meget, eftersom vækkelsesrørets umiddelbare resultater var højst beskedne. Rasmus Sørensens hensigter og ideer har overtaget – et enkelt sted endog i forf.s sprog, s. 203 læser man: »Hans Opfattelse er ikke en livløs Forstaaelse, men en stærkt arbejdende og skelsættende Idé...« Rasmus Sørensen ville sikkert have sagt noget lignende. De menige »Degnekristne« hører vi meget lidt om, bl.a. fordi forf. med forsæt lader »sociologiske Mærkværdigheder« ligge (s. 20). Da forf. på den anden side flere steder har givet oplysninger angående nævnte mærkværdigheder, skal der her fremdrages nogle momenter, der uvilkårligt melder sig under læsningen. Den meget interessante liste over underskrivere s. 221 viser således, at det ikke var ved overvældende talstyrke, bevægelsen skulle opnå resultater. Sætter man tallet af underskrivere i relation til folketællingen 1840 får man følgende billede:

Vemmelev	64	underskrivere,	folketal	839
Venslev	15	»	»	339
Holsteinborg	15	»	»	643
Ørslev	3	»	»	559
Fuirendal	17	»	»	846
Marvede	35	»	»	570 o.s.v.

Fra folketallet skal naturligvis trækkes børn og andre, der ikke kunne komme i betragtning som underskrivere, antagelig mellem en trediedel og halvdelen, men selv med dette når underskrivernes tal kun to steder op på mere end een tiendedel af indbyggertallet. Tal siger imidlertid ikke alt. Pastor Duus oplyser i sin bog om Sorø amt (1840 s. 227), at der i Venslev fandtes 20 fæstegårde, 5 fæsteboelssteder, 20 fæstehuse med og 9 uden jord. Havde det nu været 15 af gårdmændene, som skrev under, kunne situationen set fra øvrighedens side have været betænkelig nok. Men det var ikke tilfældet. De 15 var nemlig foruden Rasmus Sørensen selv med husstand, en smed, en hjulmand, en boelsmand, 2 husmænd, en skrædder samt hustruerne til 5 af de forannævnte. I Holsteinborg sogn, hvor der også var 15 underskrivere, var forholdet et lignende, her nævnes 4 husmænd, 2 vævere, en skomager, en fisker og en (enlig?) kvinde plus 6 hustruer. Og i Ørslev sogn nævnes en husmand og en skrædder med hustru. Disse eksempler er sikkert repræsentative. Vi ser endvidere, at vækkelsens ledere ikke led af fine fornemmelser. Rasmus Sørensen har selv skildret, hvorledes han holdt forsamling for næsten »bare Horer og Cana-lier«. Sådant kunne hos modstanderne (Stemann, Mynster) hurtigt blive til, at bevægelsen var tilholdssted for slette mennesker. Slette eller ikke slette, så meget turde være sikkert, at vækkelsen havde stærkt tilhold blandt de fattigste. Thi for husmænd og deres lige var 1830'erne en streng tid i modsætning til den forbedring af gårdmændenes vilkår, der samtidig var ved at ske. Denne modsætning er muligvis oven i købet blevet skærpet ved den fæstepolitik, der førtes af grev Holstein. Der findes en interessant

samtidig udtalelse herom. Forfatteren er ingen ringere end Rasmus Sørensen, der skrev i »Almuevennen« 1842: »Det har altid været for mig en Gaade, ja det forunderligste Særsyn, at han, den salig afdøde gode Kammerherre og Ridder, Greve F. A. Holstein, som var et af de bedste og kærligste Hjerter, jeg har kendt, havde kunnet lade sit Grevskabs Fæstehusmænd ansætte paa saa usle Vilkaar ved Siden af den gode Forbedring, som han forskaffede Fæstegaardsmændene i deres Stilling...« (stedet er med god grund aftrykt af Hans Jensen i Dansk Jordpolitik 1757-1919 II, 1945, s. 163). Disse forhold må tages i betragtning, både når det gælder de Degnekristne i almindelighed og Rasmus Sørensen i særdeleshed. Ikke blot præsternes forholdsregler mod lægprædikanterne, som bogen giver en udmærket skildring af, men også sociale modsætninger inden for landbefolkningen (betegnelsen almuen er i denne sammenhæng alt for bred) har gjort det umuligt for Rasmus Sørensen at samle en stor og enig skare under sit førerskab. Thi når vi ved, at vækkelsen var stærkest blandt de fattige, har vi tillige en antydning af, hvor de »Præstekristne« var at finde. Uden tvivl blandt gårdmændene, hos hvem Rasmus Sørensen havde svært ved at få tilslutning (s. 121). Man kan vel også tænke sig, at når præsterne ikke ville komme til forsamlingerne i fattigfolks huse (s. 107), kan hensynet til den »pæne« og største del af menigheden have været afgørende. Rasmus Sørensen har da været højst revolutionær, når han tog sig af underklassens åndelige og timelige anliggender (dette sidste er kort behandlet s. 270). Her var han af en ganske anden mening end samtiden, der betragtede fattigfolk med frygtblandet foragt. Men han var i nøje overensstemmelse med det reventlowske reformprogram, som nu han opfattede det.

Er »Degnekristne« således ikke i alt for god overensstemmelse med sin titel, er det på den anden side en meget indholdsrig og velskreven bog, der fortjener mange læsere. Situationer og personer står levende, og man stifter bekendtskab med en række tendenser og meninger, der kom til at præge den følgende tid. Bondevennernes og Grundtvigianernes kamp mod embedsmandsstyret, den religiøse vækkelse blandt småkårsfolk som en forløber for Indre Mission – og Søren Kierkegaards navnkundige kampagne mod statskirken viser sig at være foregrebet af lægprædikanterne en snes år tidligere. Først og sidst må »Degnekristne« dog hilses velkommen for den gode og grundige skildring, den giver af en af de mærkeligste og betydeligste agitatorer, der har virket i Danmark. Det må håbes, at det lykkes forf. at afrunde sit værk om Rasmus Sørensen med den fremstilling af hans politiske gerning, som stilles i udsigt. Både Rasmus Sørensen og læserne fortjener det.

Johan Jørgensen.

Nørre Nebel og Lydum sogne

H. K. Kristensen: Nørre Nebel og Lydum sogne. Udgivet af et udvalg. I kommission hos Viggo Nielsen, Nr. Nebel. 1958. 374 sider.

Den bog om Nørre Nebel og Lydum sogne, som førstelærer H. K. Kristensen, Lunde, har skrevet, udmærker sig som de fleste vestjydske sognehistorier ved grundighed. Indholdet er det traditionelle for en sognebog: oldtiden, kirke og præster, degne og skoler, landbruget med fællesskab og

udskiftning, herregård og bøndergårde med fæstere og ejere, den kommunale historie efter 1841, sognenes foreninger og som afslutning forskellige småstykker, således et afsnit om en trolddomssag mod en afdød, et andet om handelsmanden og legatstifteren Chr. Vad m.m.

H. K. Kristensen har under arbejdet været bistået af et historisk udvalg for de to sogne, hvis medlemmer har samlet stoffet til gårdhistorien for de sidste 100 år. Afsnittet om den kommunale historie efter 1841 er skrevet af gårdejer Martin Jacobsen, meget levende for øvrigt. De forskellige foreningsformænd beretter om deres foreninger. Men ellers er det H. K. Kristensen, der fører ordet og beretter om resultaterne af fund og forskning i mark og museum og først og fremmest i arkivernes gulnede pergamenter og papirer. Beretningen er dokumenteret ved kildehenvisninger. Derimod har et alfabetisk navnerregister af pladshensyn måttet udelades, men kan i duplikeret stand fås ved henvendelse til forfatteren.

Lydum og Nebel sogne hører ikke til de bedst kendte, og store afgørende begivenheder knytter sig ikke til disse steder. Dog er der en mærkelighed at notere, nemlig at udenlandske fyrster i det 13. og 14. århundrede i 150-200 år har ejet jordegods i den nordlige del af Varde syssel, måske da også i Nr. Nebel og Lydum, som H. K. Kristensen antager. Ejerne har dels været brunsvig-lyneborgske hertuger, dels den sønderjydske hertug og i to perioder de holstenske grever. Her må det dog bemærkes, at det næppe var i 1375, godset sidste gang overgik til greverne, som forfatteren mener. Allerede i 1360'erne synes nemlig de holstenske grever at have besiddet det vestjydske jordegods («Fra Ribe Amt» 1950, side 387-98).

En egen flugt er der over skildringen af Lydumgaard, hvis bedst kendte ejer var oversekretæren i Danske Kancelli Erik Krag. I den forbindelse kan det nævnes, at Erik Krag's søster Margrethe ikke døde som barn, men som 21-årig ung jomfru. Med megen dramatisk virkning fortælles der om mordet på proprietær Jørgen Jensen Bramming på Lydumgaard 1702.

Bogen bygger på et stort kildemateriale. H. K. Kristensen behandler kilderne med kritik og bringer ikke upålidelige sagn og fortællinger til torvs. Den er en smuk tilvækst til vor lokalhistoriske litteratur og tjener både forfatteren og det lokalhistoriske udvalg, der har gennemført udgivelsen, til ære.

Carl Lindberg Nielsen.

Frederiksværk

(Egon Eriksen:) *Frederiks-Værk. Fra kanoner til kedler 1756-1906-1956.* De Forenede Jernstøberier (1956). 91 sider.

Egon Eriksen: *Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958.* Udgivet af Krudtværket, Frederiksværk 1958. 242 sider.

De to store industrivirksomheder, der er »Det Frederiksværkske Etablissements« arvtagere, har begge i anledning af 200-års jubilæet udsendt skrifter, der fremlægger virksomhedernes historie på grundlag af indgående studier. Begge har overdraget arbejdet til museumsinspektør Egon Eriksen, hvis undersøgelser i den Frederiksværkske industrihistorie også har afsat et bidrag til Kniv- og Sabelfabrikkens historie 1800-1857 i Vaabenhistoriske Aarbøger VIII, 1955-56.

De to bøger har flere fælles træk. Det bærende er redegørelsen for det tekniske, hvor da også forf.s sagkundskab kommer til sin fulde ret; derimod interesserer det lokalhistoriske ham kun lidt. Kun den Classenske periode behandles bredere, men den får til gengæld en uforholdsmæssig stor plads. Endvidere spores en tendens til at forklare billederne for lidt, flere af dem mister på den måde deres værdi. I øvrigt er bøgerne i det ydre så forskellige, som tænkes kan.

Jernstøberierne har anlagt deres publikation populært i stort format, med talrige billeder, og teksten, der nota bene er en »forkortet gengivelse« af manuskriptet, brydes af hyppige overskrifter. Af almen kulturhistorisk interesse er afsnit om ting som støbe-processen og kontrollen af produktet i det 18. årh. De sidste sider er viet Anker Heegaard. Det er vist en skrivefejl, at han 1864 fabrikerede krudt (s. 84).

Krudtværkets historie giver i virkeligheden den grundlæggende fremstilling af krudtfremstillingens historie i Danmark. Digressionerne om Classen forvirrer lidt og følger de kendte biografier. Også i visse af de tekniske spørgsmål har forf. kunnet bygge på et tidligere arbejde, nemlig kaptajn A. E. Jørgensens artikel om Krudtværket i Dansk Artilleri Tidsskrift 1933; dette må nævnes, fordi en række verbaloverensstemmelser viser, at den har været benyttet, hvad henvisningerne ikke oplyser.

Carl af Hessen købte 1794 hele etablisementet og overdrog det 1804 til sin svigersøn kronprinsen. Grunden var, hedder det, at værkets økonomiske stilling efterhånden blev vanskelig (s. 143). Oplysningen er vistnok ny og burde have været uddybet, da den stiller den ganske vist ikke omtalte og senere overtrådte klausul om, at staten aldrig måtte få værket, i et mærkeligt lys. Er det rigtigt?

Afhandlingens sidste fjerdedel fortæller om, hvordan kemien revolutionerede krudtfremstillingen i 19. årh. Sortkrudtet afløstes som krigskrudt af det røgsvage krudt, der fremstilledes på basis af skydebomuld, på Frederiksværk fra 1891. Det brune prismatiske krudt blev kun fremstillet en kort årrække, 1884-1900. Oven på redegørelsen for årsagerne til anvendelsen af denne krudtsort virker det overraskende, at det netop blev den ret lille 9 cm. feltkanon m. 1876, der fik brunt krudt (s. 195). Mon ikke det er en sammenblanding med, at denne i 1892 som den første anvendte skydebomuldskrudt?

For det 20. årh.s vedkommende er fremstillingen oversigtsmæssig; dog får værkets store succes, jagtpatronerne, en god omtale i afsnittet om krudt til civilt brug.

På eet punkt må jeg kritisere: det er dadelværdigt, at en bog som Krudtværkets historie ikke er forsynet med noget register. Både person- og sagregister var meget påkrævede.

Povl Eller.

Gamle fotografier

Bjørn Ochsner: Fotografier i Danmark indtil år 1900. Udgivet af Landsudvalget for Indsamling af gamle Fotografier. Dansk Bibliografisk Kontor. København 1956. 406 s.

I de senere år er der mange steder i landet gjort en bemærkelsesværdig indsats for at samle og bevare gamle fotografier. I vide kredse er man nu langt mere end før opmærksom på sådanne billeders værdi som historisk kilde-

materiale. For at ansøre til mere systematisk indsamling og bistå med råd og vejledning ved ordningen og opbevaringen af indkomne fotografier og negativer blev der for nogle år siden etableret et landsudvalg (adresse: Det kongelige Bibliotek), hvori såvel lokale som landsomfattende billedsamlinger er repræsenteret. Dette udvalg står som udgiver af ovennævnte værk, hvis forfatter er den initiativrige leder af Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling.

Både ved sin form og sit indhold er bogen et udpræget pionerarbejde. Den er multilitteratur, ikke trykt; dens enkelte artikler er ikke affattet efter noget strengt skema, men søger at give så mange direkte oplysninger som muligt, hvor det skønnes af betydning. Man fornemmer, at formålet med udsendelsen også har været at ansøre til indsendelse af supplerende oplysninger og eventuelle rettelser. Ad åre agtes dette foreløbige værk vel afløst af en trykt fotograffortegnelse. Tro nu blot ikke, at man så skal vente med anskaffelsen! I sin nuværende skikkelse har bogen alle et pionerværks fortrin. Det er en inciterende og righoldig materialesamling, langt mere end et tørt leksikon.

Grundlaget for de meddelte oplysninger er ikke blot flittigt og tålmodigt indsamlede enkeltheder om personer, tid og sted fra trykte og utrykte kilder, men også personlig vurdering ud fra Ochsners eget kendskab til så at sige alt, hvad der findes af fotografier i danske offentlige samlinger. Navnlig de tidligste fotografer har hans særlige bevågenhed; de mange forskelligartede oplysninger om dem og deres værk er det fængslende og morsomt at blive gjort bekendt med. Man får herigennem et levende billede af fotograferingens barndom her i landet, et indtryk af, hvordan »kunsten« vandt indpas ved omrejsende udlændinge og udviklede sig fra en amatørbetonet hobby for bl.a. portrætkunstnere, malermestre, snedkere og guldsmede til et professionelt erhverv.

Fra et historisk synspunkt må det være de fremstillede emner, der er det primære; fotograferne har i den forstand sekundær interesse. På grund af sine koncise og mangeartede oplysninger er Bjørn Ochsners fotograf-fortegnelse ikke desto mindre et primært hjælpemiddel for enhver, der beskæftiger sig med fotografier og navnlig for museer, arkiver og biblioteker. Dens forskellige registre gør den let håndterlig som håndbog. Dens vigtigste formål er at hjælpe til at få uidentificerede fotografier nærmere bestemt, hvad enten det gælder portrætter og situationsbilleder eller fremstillinger af topografisk og saglig art. Man må ønske den en så vid udbredelse som muligt.

Jørgen Paulsen.

Bergens guldsmedekunst

Thv. Krohn-Hansen. Robert Kloster: Bergens Gullsmed Kunst fra Laugstiden. Utgitt av Gullsmedlauget i Bergen og Vestlandske Kunstindustrimuseum. I-II 1957. 380 + 256 s.

Tobindsværket om Bergens guldsmedekunst fra laugstiden udkom tyve år efter den store sølvudstilling i Vestlandske Kunstindustrimuseet 1937, som museets daværende direktør Einar Lexow arrangerede. Dengang blev sølvarbejderne samlet, beskrevet og fotograferet, og det var naturligtvis meningen, at Lexow også skulle være den drivende kraft bag en bebudet publikation. Men så kom krigen, Lexow døde, og idag har hans to assisten-

ter og elever, der nu leder kunstindustrimuseerne i Trondhjem og Bergen fuldført planen i samarbejde med Bergens gamle guldsmedelaug.

Tekstbindet er på næsten 400 sider og inddelt således, at Krohn-Hansen har taget sig af perioden 1568-1740 og Robert Kloster af perioden 1740-1840. Tavlebindet omfatter 256 sider med mere end 450 illustrationer. De to forfattere følger stort set samme plan: først skildres laugshistorien, dernæst kunsthistorien og endelig gives en kronologisk guldsmedebiografi, hvor der er samlet alt, hvad der vides om og kendes af de enkelte mestre. I margin ud for de enkelte biografier er trykt mesterens stempler. Værket indeholder et stort og meget grundigt udarbejdet engelsk resumé og et alfabetisk register over mesterstempler samt de øvrige stempler, der findes på Bergens sølvet. Hermed er Bergen som Norges førende guldsmedeby endnu en gang dokumenteret med 271 biografier over sølvsmede. Af 225 mestre kendes stempler. For Københavns vedkommende er de tilsvarende antal mestre og stempler ca. 1050 og 600, for Aalborgs 92 og 52. Bergen er altså klart tvillingerigernes guldsmedeby nr. 2, og det bekræfter tavlebindets overdådige fotografisamling.

De to museumsdirektørers tekster bringer meget nyt, der har stor interesse for danske forhold. Væsentlig er Krohn-Hansens påvisning af laughistoriens indflydelse. De nordiske lande var tilknyttet den centraleuropæiske »Zunft«, en mægtig, tysksproget organisation, der strakte sig fra det nordlige Norge til Ungarn og fra de baltiske Randstater til Rhinen. Inden for dette håndværkerrige gaves ingen grænser, men stod en svend i lære udenfor, var det næsten umuligt for ham at etablere sig ved hjemkomsten. Han var »geschimpft«. Det er derfor, at Bergens og Danmarks sølvarbejder under Oldenborgerne har så få berøringspunkter med fransk, italiensk, ja selv med engelsk guldsmedekunst.

På denne baggrund er det interessant at følge de to forfatteres omhyggelige udredninger af Bergen-sølvets kunsthistorie, og vi må gang på gang konstatere, at hvad der gælder for Bergen stort set gælder for København (bortset fra hoffets særlige bestillinger, hvor andre indflydelser gør sig gældende). Da vi ikke har nogen tilsvarende bog om København eller om de andre danske byer, hvori dygtige sølvsmede har virket, kan værket varmt anbefales til alle offentlige eller private bogsamlinger, der har et dansk kulturhistorisk og håndværkshistorisk sigte. I tilskud fås en kyndig kulturhistorisk tekst og et stort omend uegalt billedstof, der genstand for genstand bekræfter den bergensiske guldsmedekunsts nære slægtskab med Danmarks.

Erik Lassen.

Vore byer

Vilh. Lorenzen: Vore byer. Studier i bybygning. V. København 1958. Gad. 241 s.

Dr. Vilh. Lorenzen har gennem mange år beskæftiget sig med dansk arkitekturhistorie, og han har udsendt en lang række skrifter om dette emne. Herved har han ydet en stor indsats for at vække interessen for og udbrede kendskabet til vore gamle bygninger, et arbejde, som i høj grad må påskønnes. Det skyldes ham, at vi i dag har oversigtsværker, der behandler væsentlige sider af vor arkitekturhistorie.

For nylig har dr. Lorenzen afsluttet sit fembindsværk »Vore byer«. Det er et stort anlagt værk, som beskriver vore byers arkitekturhistoriske udvikling fra ca. 1536 til 1870. (Se tidligere anmeldelser i Fortid og Nutid XVIII, 59; XIX, 97 og XX, 224).

Sidste bind, som omfatter tiden 1814-1870, indledes med afsnit om bybestanden omkring 1814 og om forudsætningerne for byggeriet. Derefter følger hovedafsnittet, en oversigt over, hvad der blev bygget i den pågældende periode. Forfatteren har ikke villet skrive arkitekturhistorie i egentligste forstand, men kun villet give en redegørelse for de forskellige bygningsarter og -typer. Baggrunden for disse søges klarlagt i indledningsafsnittene, men man mærker, at forfatteren er arkitekturhistoriker; han folder sig først rigtigt ud, når det er arkitekturen og især den monumentale, han behandler. Ganske vist beskæftiger han sig med den funktionelle side af byggeriet, men det er, som om dette område er blevet forfordelt. Det viser sig f.eks. i afsnittet om boligen. Man bevæger sig det meste af tiden langs ad gaderne, man ser på facader, men man kommer ikke rigtig ind i husene. Selv om forfatteren udtaler, at man ved bedst besked med boligtyper og planløsninger i København, får man alligevel kun sparsomme oplysninger om disse emner. Man får at vide, at »der er en uudtømmelig Variation i Planløsninger«, men der er kun gjort et svagt forsøg på at klassificere disse variationer og at fremlægge hovedtyperne.

Det udmærkede afsnit om bygningsvæsenets organisation hviler på forfatterens egne undersøgelser i rigsarkivet. Sammen med forskellige, spredte oplysninger, indsamlet i landsarkiverne i Viborg og Odense, repræsenterer det de utrykte kilder. Det er fremført før mod dr. Lorenzens værk, at kildegrundlaget på visse punkter er for spinkelt. Denne anke må desværre atter fremføres her. Når man vil udrede bebyggelses- og boligforholdene i vore byer, kan man ikke undlade at benytte så vigtige kilder som bl.a. brandtaksationer og vurderingsforretninger. Hvis forfatteren havde udnyttet disse meget givtige kilder i forbindelse med folketællingerne, ville han have været i stand til at belyse middelstandens og de fattiges boligforhold langt klarere, end det er sket i det korte afsnit, man nu må nøjes med.

Flere steder i værkets femte bind udtaler forfatteren, at undersøgelser på forskellige felter er få eller ganske mangler. Det ville uden tvivl have gavnet adskillige af afsnittene, at nærmere undersøgelser var blevet foretaget. Nok er det nødvendigt med overblik og syntese, men syntesen kræver mange detailundersøgelser.

Det trykte kildemateriale er af varierende lødighed, og udnyttelsen af det virker noget tilfældig. Under omtalen side 124 af bestemmelserne i bygge-loven af 1858 for købstæderne henvises til en byhistorie. Bygge-loven er her den egentlige kilde, hvorfor så ikke henviser til den? I flere tilfælde er henvisningerne så summariske, at de er uden kildeværdi, som f.eks. note 7b til side 79, hvor der blot står: »Undersøgelser i Odense Landsarkiv«! I andre tilfælde bringes citater, uden at kilden oplyses, f.eks. side 35 og side 47. Noteapparatet er ikke særlig hensigtsmæssigt. I masser af tilfælde henvises ved anførelse af forfatternavn med tilføjet »Anf. V.«, hvorfor man meget ofte må søge tilbage i noterne for at finde det pågældende værk, som i visse tilfælde slet ikke er anført! Der er mange fejl, og det er kun en brøkdæl, der er kommet med i rettelseslisten. De fleste af fejlene kunne sikkert være undgået ved en ekstra gennemlæsning; side 10 tales om loven af 1856 om næringsfrihed. Side 158 henvises til Politiken

af 16/3 1856. I note 6 til side 24 er henvist til S.Grundtvig: Medd. fra Rentekammerarchivet. Det skal være J.Grundtvig. På side 63 oplyses, at demarkationslinien omkring København flyttes ind til søerne i 1832, det skal være 1852.

Størstedelen af illustrationerne er gode. På side 9 er gengivet et udmærket maleri fra Næstved. Men hvorfor får man ikke at vide, hvem der har malet det? En del af illustrationerne virker derimod tilfældigt udvalgt. Det gælder især Eckersbergs tegning fra 1843 af »Kampen mellem Sejl- og Dampskib«. Der er, til trods for at der henvises til den adskillige gange, ingen nærmere forbindelse mellem den og teksten. Ofte er billederne placeret mærkeligt umotiveret, langt fra det sted i teksten, hvor de omtales. Hvorfor er f.eks. billederne af Frederikshavn anbragt på side 6, når omtalen af byen først kommer side 15? Det samme gælder Esbjerg: side 72 vises en plan over byen fra 1870 og et luftfoto fra 1950. Teksten vedrørende Esbjerg findes s. 54 og 110 f., og på s. 109 vises en plan fra 1897. Endelig er på side 220 som afslutning på hovedafsnittet anbragt et billede af en overbebygget storstad, som viser sig at være – Berlin. Man behøver ikke at gå til udlandet for at finde den slags billeder. Side 153 tales om den farlige overbebyggelse, og der henvises bl.a. til Tybjergs hus i Bredgade 4. Der findes bedre eksempler på overbebyggelse end dette hus.

Til slut skal lige nævnes nogle københavnske bygninger, som ikke er omtalt i bogen. Mens forfatteren omtaler Sankt Johannes kirken, der i øvrigt blev bygget 1856-61, ikke som anført 1836-61, og bringer et billede af den, nævnes Tinghuset på Blegdamsvej ikke. Det opførtes 1847-48 efter tegning af Bindeshøll og Nebelong. Heller ikke Navigations-skolen i Havnegade 23, der byggedes 1865 af Meldahl, nævnes, til trods for, at det side 184 omtales, at skolen i 1839 blev en statsinstitution. Endelig er også Fri-murerlogen i Klerkegade, opført 1867-68, udeladt.

Med »Vore byer« har dr. Lorenzen ydet et bidrag til de danske byers monumentalhistorie. Værket ville sikkert have vundet ved at blive strammet, men det er dog et langt skridt frem ad vejen mod en systematisk beskrivelse af vore byers udviklingshistorie.

Poul Strømstad.

Clausholms bygningshistorie

Harald Langberg: Clausholms Bygningshistorie. København 1958. 331 sider + 15 tavler.

Forlængst har vore største kongelige slotte været genstand for en dyberegående monografisk behandling. Selv om litteraturen om herregårdene er anselig, har monografier i større målestok dog hidtil ikke set dagens lys. For oversigter over den enkelte gårds historie er man oftest henvist til de relativt korte artikler i værket »Danske Slotte og Herregaarde«. De enkelte afhandlinger i dette værk er af ulige kvalitet og ofte med for stor hældning mod det personalhistoriske. Al respekt for et sådant synspunkt, som er såre vigtigt, men altfor ofte er dette skyld i en negligering af bygningens historie. Det må derfor hilses med glæde, at Harald Langberg har foretaget en omhyggelig undersøgelse af een af vore betydelige herregårdes bygningshistorie, støttet af personalhistoriske oplysninger.

Langberg har ikke indskrænket sig til at bogføre forandringer i den nuværende bygnings struktur, men har som led i Nationalmuseets 2. afdelings bygningsundersøgelser, foretaget gravninger i haven øst for hovedbygningen. Herved er det godtgjort, at der på dette område har ligget bygninger af frådsten, hvilket byggeemne næppe har været brugt herhjemme i større udstrækning efter 1160'erne (p. 10). Ved middelalderens slutning har der ganske vist ligget et firefløjet anlæg, der hvor hovedbygningen nu ligger, men der er ikke fundet bygningsrester så gamle som dem på den såkaldte »Staldgaardsholm«. Frådstenen lader formode, at der har været tale om en gejstlig bebyggelse, men dette er ikke bekræftet arkivalsk. 1471 meddeles det, at Clausholm er brændt, og nogle år senere, at Axel Lagesen lod gården »opmure af grund«. Han byggede et trefløjet anlæg, hvis syd- og vestfløj lå på samme sted som den nuværende bygnings, medens nordfløjen lå på det nu åbne areal mellem øst- og vestfløjenes nordender. På dette tidspunkt har Staldgaardsholmen haft en grundmuret staldbygning med flere andre bygninger og en bro, der førte videre over til hovedholmen.

Axel Lagesens datterdatter Mette og hendes mand Mogens Gøye arvede hver især fra deres familier udstrakte godser, hvor de satte store byggeforetagender i gang. Forfatteren har rekonstrueret det Clausholm, som Mogens Gøyes arvinger overtog 1546, og vi finder et anlæg, der ikke er ulig Frederik II's Frederiksborg. Det var efter Mogens Gøyes død, at gården blev delt mellem to søskende, af hvilken årsag der fremkom mange uoverensstemmelser og deraf følgende retssager. Gennem sagens akter har man kunnet få en fornemmelse af, hvorledes de enkelte huse har været placeret i gården.

Efter at have været i samme families eje siden middelalderen, gik gården ad forskellige veje over til Conrad Reventlow, den senere storkansler. Det Clausholm greven overtog i 1684 var i flere henseender forskelligt fra det anlæg Mogens Gøye efterlod sig i 1544. Den allerede flere gange af forskningen (Josephson, Lorenzen) benyttede skitse i Brahe Trolleborgs arkiv, der viser gården i 1684, er vidnesbyrd herom. Der forefindes nu et axialt anlæg efter 17. århundredes idealer med staldgård og ladegård placeret henholdsvis nord- og syd for hovedbygningen. Borggården har været opført af røde mursten på kampestenssokkel og har haft blyindfattede ruder. Flere af rummene har indvendigt været dekoreret med kalkmalerier, og der har været kakkellovne, opmuret af glacerede kakler.

Det var Conrad Reventlow, rigets mægtigste mand, der gav Clausholm den skikkelse, det stort set har i dag. Reventlow havde forhandlet med Ewert Jansen og dennes søn, der arbejdede som gartner på gården. Men det blev ikke sønnen, der efter faderens død kom til at opføre det nye Clausholm, men derimod den bygmester, som baron Frederik Krag havde brugt på sin gård, Stensballegaard ved Horsens, Ernst Brandenburg. Det er Langbergs fortjeneste at have fremdraget dette navn fra arkiverne. En henførelse af bygningen til denne mand udfra stilistiske træk ville aldrig kunne lade sig gøre, dertil er hans kunstneriske personlighed endnu for fåget. Tegningerne, der ikke er bevaret, må være blevet til omkr. nytår 1693. Oprindeligt havde Reventlow tænkt sig en firefløjet plan, men Tessins projekt til det nye Københavns slot, der netop var under udarbejdelse i disse år, skulle være trefløjet, og Reventlow ville følge den kongelige plan. Han gik endog så vidt, at han anmodede selveste Tessin om at corrigere planerne til bygningen. Arkitekten tegnede portalen og gav en plan til

haven 1695. Tessins haveplaner blev til i nøje samarbejde med den kongelige gartner Johan Hårleman, og det er interessant at notere sig, at Reventlow sendte sin egen gartner til Stockholm for at lære hos ham.

Med hensyn til bygningens plan og rummenes distribuering henviser Langberg til C.A. d'Avilers mønsterplaner i hans »Cours d'Architecture«, der udkom 1691. Denne jævnføring er meget slående og ligeledes påvisningen af forbindelse med slottet Rossewitz i Mecklenburg, der var bygget af generalmajor Joachim Heinrich Vieregg og hans hustru Anna Margretha von Hahn. Medlemmer af familien von Hahn gjorde tjeneste ved det danske hof samtidig med Conrad Reventlow, og denne giftede sig i 1681 med overjægermester von Hahns datter, så det ligger uden for al tvivl, at Reventlow må have kendt slottet. Den store midtfronton med de cirkelrunde vinduer både til gården og til haven må være hentet herfra.

Da Frederik IV købte Clausholm af sin svigermoder begyndte nye bygge- og reparationsarbejder. 1722-25 byggedes de to små fløje mod syd i forlængelse af øst- og vestfløjene, så planen fik form af et H. Forfatteren henfører den bevarede tegning til J.C.Ernst, hvad der sikkert er korrekt. Bygningerne, der før har været røde, bliver nu pudset og kalket, og der bliver påmalet vinduesindfatninger svarende til dem, der hugget i sten findes på Frederiksberg slot. I hovedfløjen ændredes nogle rum, for at skaffe værdige appartementer til kongen og dronningen. Lofterne blev smykket med de stukarbejder, der ved siden af Fredensborgs hører til de fornemste bevarede fra tiden. Panelerne dekoreredes med båndornamentik i Bérains stil af Berendt Nohr. Havens kaskadeanlæg fra storkanslerens tid blev udvidet efter tegning af Johan Cornelius Krieger, men det fik på grund af vanskeligheder med vandtilførselen ikke lang levetid, og det sløjfedes af Anna Sophie.

Som enkesæde for dronning Anna Sophie blev flere af rummene atter nydekorerede, bl.a. med malede kineserier på panelerne. Og i kirken i vestfløjen indrettedes en speciel stol for dronningen. Alt er forbløffende velbevaret fra denne tid; de senere ombygninger har været få, og man får stadig ved besøg på stedet et udmærket indtryk af de omgivelser, i hvilke den ulykkelige dronning tilbragte sine sidste år.

Den bog Harald Langberg har skrevet, er imponerende at se til. Før man går i gang med læsningen spørger man sig selv, om der virkelig er så meget (323 s. i stor kvart) at sige om Clausholms bygningshistorie. Er problemerne så mange, at det må der til? Dog nej, bogen indeholder ialt 122 sider tekst, hvoraf ca. halvdelen er billeder, dertil 10½ side noter (dobbeltpalter), 113 sider bilag, 68 sider med en gennemgang af rummene, ligeledes rigt illustreret, og til sidst navnerregister og 15 tavler med opmålinger og rekonstruktioner af bygningen i de forskellige faser. Forfatteren siger i sit forord, at han ikke har villet tynde teksten med for mange detaljer og derfor har lagt en væsentlig del af bevisførelsen i noterne. Dette er for så vidt udmærket, hvis den så var at finde i noterne. I flere tilfælde sker det imidlertid, at der i noten er henvisning til et bilag, men slår man op på dette (efter meget besvær, fordi kun bilagets nummer og ikke sidetallet er angivet), finder man adskillige tættrykte sider, der må gennemlæses fra ende til anden. Når læsningen af hovedteksten genoptages, findes et kort referat af det netop gennemlæste gigantiske bilag.

Teksten er tung, men ikke uinteressant læsning. Der ligger et stort og omhyggeligt arbejde bag dette værk og på flere punkter er nyt lys kastet over den prægtige gamle gårds historie. Bogen er udstyret med en lang

række fremragende reproduktioner, der som oftest på mønstergyldig vis følger teksten. Man kunne ønske sig, at et koncentrat af bogen blev udgivet i en form, der svarer til Nationalmuseets »blå bøger«. Med en kort indledning om Clausholms historie kunne den udmærkede gennemgang af rummene være grundstammen heri. Det ville være en nyttig vejledning for de mange mennesker, der hvert år besøger slottet, efter at det er blevet offentligt tilgængeligt. Bogen er udgivet som del af lensbaron Hans Berner Schilden Holstens fornemme slægtetog, hvor allerede »Møblerne på Clausholm« og »Clausholms have« er behandlet.

Inge Mejer Antonsen.

Danelagen

Palle Lauring: Danelagen. Danmark i England. Gyldendal 1957. 243 s.

En yderst indholdsrig bog om de mange problemer, der knytter sig til den nordiske bosættelse i England. Den er velskrevet, virker inciterende på læseren, og man deltager i forfatterens beklagelse af, at dansk forskning siden Worsaaes og Johs. Steenstrups dage ikke i højere grad har interesseret sig for emnet. Det kan ikke nægtes, at vi i udforskningen af de anglo-nordiske arkæologiske, bebyggelseshistoriske og sproglige problemer i nogen grad er distanceret af nordmænd og svenskere. Indenfor studiet af de engelske person- og stednavne, herunder også navne af nordisk oprindelse, har særlig svenske forskere, først og fremmest Eilert Ekwall, ydet en stor indsats, men meget står endnu tilbage at gøre, og udforskningen af Danelagen vil på mange måder kaste lys over vikingetidens kultur- og sprogforhold i hjemlandet.

Palle Lauring er vel orienteret i den foreliggende litteratur, men han er ikke den, der nøjes med at popularisere andres resultater. Han vil selv gøre et førstehånds forskerarbejde for at nå til nye resultater, og han giver sig dristigt i kast med problemerne, men det kan ikke undgås, at han, trods sin ildhu og sin iagttagelsesevne, ofte kommer til kort. Lauring ved naturligvis, at udbredelsen af de enkelte nordiske nationaliteter i England må belyses ved hjælp af sprogligt materiale, først og fremmest stednavnene, men da han ganske mangler sproglig skoling, er hans fantasifulde nytolkninger ofte forfejlede. Om det angelsaksiske Canterbury (754 Cantwaraburg »Kent-boernes borg«) hedder det s. 25, at »navnet er nordisk og »bury« kan minde om klangen i vestjysk »borg«. Bradwell, også et angelsaksisk navn, der simpelthen betyder »den brede bæk«, forklares s. 22 som et »brad-væld«, »men der mindes også om Bretteville i Normandiet«, uden småligt hensyn til at Bretteville er sammensat med fransk ville »by«. Rye ved Dover er det »ikke urimeligt« at opfatte som et nordisk navn (s. 59), men det danske Ry(e), som det sammenlignes med, er i virkeligheden et ryde »rydning«. Dover sættes forsøgsvis i forbindelse med det enslydende jyske landsbynavn, skønt navnet faktisk er overleveret før den germanske invasion i England i midten af det 5. århundrede. En passant meddeles det (s. 58) som en kendsgerning, at det spanske Lejre er et navn, som vestgoterne har bragt med fra Norden. Disse eksempler er nok til at vise, at Palle Lauring ikke kan tages helt alvorligt

som filolog. Hans bog må hævde sig ved andre kvaliteter. Den har sin berettigelse i den interesse, den formår at skabe om de spørgsmål, forfatteren selv er så levende optaget af og skriver om med så stor begejstring.

Kristian Hald.

Hertugdømmernes historie

Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins. 5. udg. Walter G. Mühlau Verlag, Kiel 1957. 301 sider.

I de sidste menneskealdre har der med betydelig energi været arbejdet på udforskningen af Sønderjyllands historie. I årene 1930-42 kunne en række danske historikere give en sammenfattende skildring af hertugdømmets historie i et stort fembinds værk. En kortere oversigt – til foreløbig orientering og introduktion – savnedes stærkt, men *Troels Finks* to bøger: *Rids af Sønderjyllands Historie* og *Sønderjylland siden Genforeningen* i 1920, begge i serien *Vi og vor Fortid*, har løst denne opgave og gjort det på en klar og præcis måde. De to bøger foreligger nu i en samlet tysk oversættelse *Geschichte des schleswigschen Grenzlandes*, 1958. Der er her foretaget enkelte ændringer, især i behandlingen af den nyeste tids historie, og skildringen er ført lidt længere ned, til 1955, da de tysk-danske mindretalsforhandlinger blev afsluttet. Det må hilses med glæde, at der nu på et af hovedsprogene findes en oversigt over Slesvigs historiske udvikling, skrevet af en mand, der har så indgående et kendskab til den historiske udvikling i grænselandet, kan behandle problemerne med et så roligt jugement.

I 1958 så endnu en Sønderjyllands Historie lyset. Den er udgivet af *Chr. Stenz*, som i mange år har været lærer i Flensborg. Den er beregnet til skolebrug, derfor også mere kortfattet end *Finks* to bøger. Det er ikke nogen let opgave at sammentrænge dette meget store stof på en 125 sider, og det er svært i en så kortfattet fremstilling at give en redegørelse, der virkelig dækker det historiske hændelsesforløb. Helt er det vel heller ikke lykkedes. Iøvrigt må det siges, at *Stenz'* lille bog er skrevet i et letfatteligt sprog og overalt bærer præg af sin forfatters vilje til at fælde objektive domme.

De her nævnte værker behandler kun Slesvigs historie. Og det er naturligt, at man i danske værker ikke medtager det helt tyske Holsten. På den anden side må det ikke glemmes, at de to hertugdømmers historie nu engang er vævet nøje sammen, at deres skæbne ofte blev fælles, og at de begge, og hver for sig, også har været bestemmende for den historiske udvikling i Kongeriget. Holsten er trods alt ikke et fremmed land som Hannover eller Westphalen, og skal man helt forstå de sønderjyske problemer, må man også have et vist kendskab til det holstenske land, dets mennesker, dets historie. I 1925 udgav *Otto Brandt* en *Geschichte Schleswig-Holsteins*, som året efter blev udsendt i dansk oversættelse. Det viste sig hurtigt, at *Brandts* bog blev stærkt efterspurgt, og allerede i 1935 måtte der udsendes et tredje oplag. Det blev dog ikke *Brandt* selv, der besørgede det, han var død den 16. januar samme år, men *Wilhelm Klüver* i *Ascheberg*. Den kendte arkæolog *Herbert Jankuhn* havde i denne udgave givet en skildring af oldtid og vikingetid, men iøvrigt var både denne og den næste, 4. udgave, kun en ajourføring. Derimod er den

nyeste udgave, der nu er blevet udsendt, stadig med Klüver som udgiver og Jankuhn som medarbejder, en fuldstændig omarbejdelse af værket. Fremstillingen er ført helt op til vor egen tid, men iøvrigt er der så at sige ikke en side, hvor der ikke er foretaget ændringer. Mens værket i den danske oversættelse fyldte 183 sider, er det nu på 301 betydeligt større sider. Det er ledsaget af fortræffelige registre, en fortegnelse over ledende mænd indenfor regering og administration siden 1866, stamtavler og udmærkede kort. Ikke mindst værdifuld – også for danske læsere – er de udførlige litteraturoversigter, dels en indledende fortegnelse over den »grundlæggende litteratur«, dels i forbindelse med de enkelte afsnit. Der er også her en del henvisninger til danske historiske arbejder, selvom udvalget heraf nu og da kan synes at være lidt tilfældigt.

At skildre fortiden nøjagtigt som den var, er et mål for historikeren – men et mål, der altid vil være uopnåeligt som den fjerneste bjergtinde. Det må man selvfølgelig gøre sig klart, når man skal bedømme, hvad der fra tysk side bliver skrevet om grænselandets historie. Hvor stor deres stræben efter objektivitet end er, vil en dansk og en tysk forskers skildring af de afgørende begivenheder aldrig kunne blive kongruent, det gælder vel især de sidste 150 års historie, men selv når talen er om en fjern fortid, vil man mærke forskellen. Der er en hel del steder i denne bog, hvor man må sætte spørgsmålstegn, hvor redegørelsen enten er så stærkt præget af forfatterens tyske opfattelse, at den giver et skævt billede af den danske udvikling i Slesvig, eller hvor den er direkte forkert. Der er ingen tvivl om, at man ønsker at give en nøgtern redegørelse, der tages hensyn til den anden parts opfattelse og bedømmelse, og der er afsnit om selv meget vanskelige problemer, som i høj grad er skrevet med forståelse og indføling. Men der er også passager, hvor enten ligefrem uvidenhed eller svigtende objektivitet i bedømmelsen giver en skæv fremstilling. S. 93 nævnes »die deutsche Grenzmark Schleswig« mellem Sli og Ejder, som blev grundlagt af de saksiske kejsere, en noget letsindig omgang med historie tør man jo nok sige. Ikke mindre mærkeligt lyder det, når Svans siges at være en del af denne »deutsche Grenzmark« og efter forfatterens opfattelse synes at skulle henregnes til det område, der blev koloniseret af tyskerne. Enhver der ser på stednavnene i dette område kan straks se, at her er tale om dansk eller – om man vil – nordisk bebyggelse, og der har da heller ikke været uenighed mellem dansk og tysk forskning på dette punkt. Der må have fundet en betydelig tysk indvandring sted i løbet af middelalderen, men endnu i slutningen af 1400-årene var Svans et nationalt blandingsområde, og den tyske forsker August Sach – der ikke ligefrem var nogen danskerven – har bevidnet, at han i 1865 har truffet folk fra Svans, som kunne huske, at deres forældre havde kunnet tale dansk.

Under omtalen af det nationale røre i 1840'erne nævnes det, at Laurids Skau bittert klagede over det tyske sprogs overvægt i Nordslesvig »ohne zu beachten, dass das Schriftdänische ebensowenig die Muttersprache der nordschleswigschen Bauern war wie das Hochdeutsche; denn diese sprachen den plattdänischen Dialekt, während das Schriftdänische bereits in ihrem Rechtsleben sowie in Kirche und Schule vorherrschte«. Man kan hertil bemærke, at Laurids Skau jo nok har opdaget, at nordslesvigerne ikke talte rigsdansk, men sønderjysk, men dette forhold kan dog ikke gøre Laurids Skaus berettigede kritik af det tyske sprogs dominans i Nordslesvig mindre berettiget. Det pågældende afsnit er jo kun en variation over

et emne, som i over et århundrede har været yderst populært i den tysknationale agitation, men man kan jo nok undre sig over, at denne noget alderstegne propagandakrikke skal føres til markeds anno 1957. Forundringen bliver ikke mindre, når det s. 262 hedder, at Nordslesvig i de årtier efter 1920 »durch eine starke Einwanderung von Reichsdänen überfremdet wurde«. Det er en meningsløshed, og det minder på en ubehagelig måde om besættelsestidens toneføring, som vi kunne møde den i Nord-schleswigsche Zeitungs angiverrubrik »Unsere Stimme« eller i de forskellige skrifter og artikler, som udsendtes af Peter Kragh og hans »Amt für bevölkerungspolitische Fragen«.

Der er som sagt ingen tvivl om, at man i den nye Klüver-udgave af Otto Brandts bog har villet give en saglig og rolig fremstilling af de to hertugdømmers historie. Ofte er det lykkedes, og bogen giver på mange måder en god oversigt over udviklingen. Men nu og da svigter objektiviteten, og skildringen af de slesvigske forhold – ikke mindst i ældre tid – er for tit præget af manglende viden. Det på så mange måder fortræffelige og værdifulde værk vil sikkert komme i en ny udgave. Det ville være til gavn for bogen, om man så foretog en nøje gennemgang og revision af de afsnit, der behandler de dansk-tyske nationale forhold og de særlige slesvigske problemer.

Johan Hvidtfeldt.

Litteratur for lokalhistorikere 1958

Nærværende fortegnelse over lokalhistorisk litteratur fra 1958 (samt den del af 1957, som ikke nåede at komme med i sidste års liste) bygger på den af Gads Forlag udgivne »Dansk Bogfortegnelse«.

Bøgerne er opstillet efter forfatternavn eller det første betydende ord i titlen. Man skulle af fortegnelsen kunne se, hvor bøgerne kan erhverves, og i de fleste tilfælde er der endvidere givet oplysning om prisen på den billigste udgave af bogen bortset fra abonnement eller subscriptions.

Udvalget er gjort så omfattende som muligt, men alligevel vil en og anden nok savne enkelte værker i denne fortegnelse. Det er Fællesforeningens håb efterhånden at kunne udbygge fortegnelsen til at blive en virkelig hjælp for alle, der driver lokalhistorie. Samtidig ønsker man på denne måde at give samfundene en mulighed for at få kendskabet til deres egne publikationer ud i den videst mulige kreds. Medlemmerne opfordres indtrængende til i løbet af det kommende år at sende oplysninger om lokalhistorisk litteratur for deres forskellige områder til foreningens sekretær.

- Albeck, Gustav* (red.): Den Jydske Opera 1947-57. Udg. af Den Jydske Opera, Den Jydske Opera's Hjælpfond og Den Jydske Opera's Venner. Universitetsforlaget, Århus 1957. 15 kr.
- Andresen, Sune*: En sundevedsk bonde-slægts historie. [Andresen-slægten fra Ullerup]. Efter P. Andresens optegnelser. Gasas Forlag, Odense 1957. 15 kr.
- Arv og Eje*. Aarvog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening (Danske Museer, 6). Andelsbogtrykkeriet, Odense 1957. 13 kr.
- (Danske Museer, 7), 1958. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, Kronborg. 13 kr.
- Banning, Knud*: Degnekristne. En Almue-rejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvestsjælland med særligt Henblik paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke. (Kirkehistoriske Studier, 2. rk. 4). Gad 1958. 18 kr.
- Barn i Århus*. 2. samling. Red.: Åge Bredsted, Vagn Dybdahl og Emanuel Sejv. Udg. af Århus Byhistoriske Udvalg. Universitetsforlaget, Århus 1957. 15,50 kr.
- Bibliografi over dansk folkekultur 1955*. 1. årg.). Udg. af foreningen »Danmarks Folkeminder«. Munksgaard 1957. 3,75 kr.
- Bornholmske Samlinger*. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. Bd. 35. Rønne 1957. 7 kr.
- Brandes, Georg*: Dagbogsblade fra en Rejse i Slesvig 19. Juli-26. Juli 1860. Boghal-len, 1957. 25 kr.
- Bruhn, Hans*: Kaptajn Hans Bruhns Erin-dringer. Ved Erland Møller og Johan Hvidtfeldt. (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 18). Aaben-raa 1957. 16 kr.
- Brøndsted, Johannes*: Danmarks oldtid. 2. udg. Bd. 1. Stenalderen. Gyldendal 1957. 85 kr.
- Budstikken 1958*. Udg. af Dansk Folkemu-seum, Nationalmuseets 3. afdeling. Na-tionalmuseet 1958. 12,50 kr.
- Baagø, Kaj*: Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe. Kirkehistori-ske studier 2. rk. nr. 5. Gad, Århus 1958. 24 kr.
- Danmarks Adels Aarvog*. Udg. af en for-ening. 74. årg. Schultz 1957-58. 40 kr.
- Danmarks kirker*. Udg. af Nationalmuseet. Sønderjylland, Tønder amt. Hf. 1. Gad 1957. 8 kr.
- Maribo amt. Hf. 16-17. Gad 1958. 15 kr.
- København. Hf. 7. Helligåndskirken. Gad 1958. 10 kr.
- Danmarks riges breve*. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Under le-delse af Franz Blatt. 3. rk. Bd. 1. 1340-1343. Munksgaard 1958. 20 kr.
- Danmarks stednavne*. Nr. 13. Svendborg Amts bebyggelsesnavne. Udg. af Sted-navneudvalget ved John Kousgaard Sø-rensen. Gad 1958. 24 kr.

- Danske Forstkandidater.* Ved Aksel Thysen. Bd. 2. 1890-1955. Allingaaebro 1956. 30 kr.
- Danske kirkes historie, Den.* Bd. 7. Gyldendal 1958. 40 kr.
- Danske voldsteder fra oldtid til middelalder.* Vilh. la Cour og Hans Stiesdal. Thisted amt. Nationalmuseet 1957. 75 kr.
- Elling, Christian:* Paraden. Kunst i Enevældens Danmark. Undersøgelser. Bd. 1. Gyldendal 1958. 98 kr.
- Erhvervshistorisk Årbog 1957.* Meddelelser fra Erhvervsarkivet. Bd. 9. Universitetsforlaget, Århus 1957. 14 kr.
- Eriksen, Egon:* Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958. Krudtværket, Frederiksværk 1958. (Ikke i bogh.).
- Fabritius, Albert:* Frederiksberg kommune styre 1857-1957. Under medvirken af Sven Houmøller. Udg. af Frederiksberg kommunalbestyrelse. Frederiksberg kommunebiblioteker 1957. 35 kr.
- Vore fortidsminder.* Arkæologiske kort. Udg. af Geodætisk Institut og Nationalmuseet. Bøge - Fyns Hoved - Gedser. Geodætisk Institut 1956. à 4 kr.
Faaborg - Nykøbing F. - Sønderborg - Tommerup - Tønder. 1957. à 4,50 kr.
- Frederiksberg.* Minorerede matrikelkort 1811-1957 samt andre særlige kortarbejder. Udg. af Frederiksberg kommunalbestyrelse. Frederiksberg kommunebiblioteker 1957. 250 kr.
- Frederiksberg gennem tiderne.* Udstilling af historiske billeder på Frederiksberg Raadhus 29. december 1957-12. januar 1958. Arrangeret af Historisk-Topografisk Selskab. Frederiksberg kommunebiblioteker 1957. 1 kr.
- Digternes Frederiksberg fra Oehenschläger til Frank Jæger.* Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg. Nyt Nordisk Forlag 1957. 24 kr.
- Friedell, Egon:* Kulturhistorie. Kulturstrømninger fra den sorte død til første verdenskrig. Bd. 1. Renæssance og reformation. Rosenkilde og Bagger 1958. 32,50 kr.
- Friis, P., og H. K. Kristensen:* Maleren Chr. Lyngbros vestjyske billeder i udvalg. (Historisk Samfund for Ribe Amts Småskrifter, 2). Historisk Samfund for Ribe Amt. Lunde J. 1958. 5 kr.
- Fynske Aarbøger.* Udg. af Historisk Samfund for Fyns Stift. Bd. 6 II. Hempelske Boghandel, Odense 1957. 11 kr.
- Fynske Minder 1957.* Udg. af Odense Bys Museer. Fyns Boghandels Forlag. Odense 1958. 9 kr.
- Galster, Kjeld:* Da H.C. Andersen tog Jylland i besiddelse. Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding 1957. 9,75 kr.
- Galster, Kjeld:* Stiftamtmand Fr. Moltke og rektor Emmanuel Tauber i Aalborg. Oprettelsen af det første stiftsbibliotek og den første sparekasse i Jylland. Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding 1958. 19 kr.
- Fra det gamle Gilleleje 1956-1957.* Nordsjællands-Kystens årbog. Årg. 24-25. Gilleleje Museums Forlag. Hellerup 1957. 8 kr.
- Glostrup Sogns Kirkebog 1676-1814.* Hf. 2. Udg. af Historisk Selskab for Glostrup og Omegn, Kildevældets Allé, Glostrup 1957. 5 kr.
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1958.* Udg. af selskabet »Handels- og Søfartsmuseets Venner«. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1958. 12,50 kr.
- Hansen, H. P.:* Hedeboender i tre slægtled. Udg. af Foreningen af Jydske Landboforeninger. Rosenkilde og Bagger, Århus 1958. 12 kr.
- Hardsyssels Aarbog.* Udg. af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Bd. 51. Haase, Holstebro 1957. 10 kr.
- Hatt, Gudmund:* Nørre Fjand. An Early Iron-Age village site in West Jutland. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Arkæologisk-kunsthistoriske skrifter, bd. 2, no. 2). Munksgaard 1957. 120 kr.
- Bogen om Himmerland.* Hovedred. Robert Huhle. Danskerens Forlag. Aabenraa 1958. 85 kr.
- Fra Holbæk Amt.* Historiske årbøger. Bd. 51. Udg. af Historisk Samfund for Holbæk Amt. Haase, Holbæk 1957. 5 kr.
- Holm-Petersen, F.:* Ærø-sejlskibe. Beretninger og breve fra de hvide sejls dage. Skandinavisk Bogforlag, Odense 1958. 42 kr.
- Holst, Poul:* Gader og navne i Absalons by. Bd. 1. Fagskolen for Boghåndværk, bogtrykskolens forskole. 1957. (Ikke i bogh.).
- Høyen, N. L.:* Domkirken i Roeskilde tegnet og stukket i Omrids for Kunstforeningen i København. Selskabet for Arkitekturhistorie. Arkitektens Forlag. Ringkøbing 1957. 12 kr.

- Jørgensen, Johan:* Det københavnske patriariat og staten ved det 17. århundredes midte. (Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet 1). Gyldendal, Århus 1957. 9,75 kr.
- Jørgensen, Jørg.:* Bogen om Ringkøbing, Holmsland og Holmslands Klit (Søndervig-Hv. Sande) gennem 150 år. Ringkøbing 1957. 11 kr.
- Klitgaard, Carl:* Serreslev Sogn. Udg. af Historisk Samfund for Hjørring Amt. Ellen Poulsens Boghandel, Hjørring 1957. 6 kr.
- Kristensen, H.K.:* Nørre Nebel og Lydum sogne. Udg. af et udvalg. Viggo Nielsens Boghandel. Nørre Nebel 1958. 30 kr.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.* Fra vikingetid til reformationstid. Bd. 2. Blik-data. Rosenkilde og Bagger 1957. 48 kr.
Bd. 3. Daterings-epiphania 1958. 48 kr.
- Kultur og Folkeminder Bd. 10.* Udg. af Nordsjællands Museumsforening, Hillerød 1958. 8 kr.
- Københavns bibliografi.* Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. Bd. 2. J. Jørgensen og Co. København 1958. 30 kr.
- Fra Københavns Amt 1957.* Aarbog udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt. Flensborgs Boghandel, Roskilde 1958. 8 kr.
- Laet, Sigfried J. De.:* Arkæologien. Metoder, teknik og problemer. Munksgaard, Aalborg 1957. 21 kr.
- Langberg, Harald:* Clausholms bygningshistorie. Lensbaron Hans Berner Schildden Holsten, Langesø 1958. 60 kr.
- Larsen, G.:* Ærøskøbing kirke gennem 400 år. Udtog af kirkens historie, samlet fra forskellige kilder. C.Th.Creutz' Boghandel, Ærøskøbing 1958. 3 kr.
- Lauring, Palle:* Fyn. (Rejse i Danmark, 3). Carit Andersen 1957. 35 kr.
- Lauring, Palle:* Nord- og Vestjylland. (Rejse i Danmark, 4). Carit Andersen 1958. 35 kr.
- Lindahl, Fritze:* Danmarks mønter 1377-1448. Johan Chr. Holms Forlag, København 1958. 8 kr.
- Linvold, Steffen:* Sophie Amalienborg og Dronningens Have. Papir- og bogtryk-firmaet Uffe Petersen Schmidt, Toldbodgade, København 1958. 26 kr.
- Lolland-Falsters Historiske Samfund.* Årbog 46. 1958. 9 rk. Bd. 1. J.R.Deins Boghandel, Mariibo 1958. 10 kr.
- Lorenzen, Vilh.:* Vore byer. Studier i Bybygning. Fra Middelalderens Slutning til Industrialismens Gennembrud 1536-1870. Bd. 4. Afviklingen af den senmiddelalderlige By videreført. De nye Byidealener fortsat fastholdt. 1720-1814. Gad 1957. 45 kr.
Bd. 5. Afviklingen af den senmiddelalderlige By atter fortsat. Byidealet under Forvandlingens Lov 1814-1870. Gad 1958. 35 kr.
- Møller-Christensen, Vilh. og Aa. Roussell:* Æbelholt Klostermuseum. Vejledning. (Nationalmuseets blå bøger). Nationalmuseet 1957. 1,50 kr.
- Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1957.* Nationalmuseet 1957. 17,50 kr.
- Nationalmuseets Arbejdsmark 1958.* Nationalmuseet 1958. 17,50 kr.
- Nedergaard, Paul* (udg.): Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie. (Kirkelig geografi). 1849-1949. Bd. 5. Aalborg Stift. Hf. 2. (Hf. 34). 1957. 14 kr.
Bd. 5. Hf. 3. (Hf. 35). 1958. 14 kr.
Bd. 5. Hf. 4. (Hf. 36). 1958. 14 kr.
Bd. 5. Hf. 5. (Hf. 37). 1958. 14 kr.
Bd. 5. Hf. 6. (Hf. 38). 1958. 14 kr.
- Neiiendam, Robert:* Forlystelsernes Allé. De frederiksborgske Teatres Historie. Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksborg. Nyt Nordisk Forlag 1958. 35 kr.
- Nørlund, Poul:* Trelleborg. 3. opl. (Nationalmuseets blå bøger). Nationalmuseet 1957. 2,75 kr.
- Olsen, Gunnar:* Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. (Landbohistoriske skrifter, 1). Rosenkilde og Bagger 1957. 35 kr.
- Historisk Aarbog fra Randers Amt 1957.* 51. årg. af »Fra Randers Amt«. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund under medvirken af Randers Museums historiske afdeling. Randers 1957. (For medlemmer).
- Rasmussen, Poul:* Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede og dets historie. (Den katolske kirkes jordegods i Aarhus Stift, 3). Udg. af Østjydsk Hjemstavnforening. Haase, Skanderborg 1957. 12 kr.
- Fra Ribe amt 1958.* Bd. 14 III. Udg. af Hi-

- storisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 1958. 10 kr.
- Rosted, H.C.*: Fra adelsborg til kongeslot. Hørsholms historie indtil 1730. Gad 1957. 22 kr.
- Roussell, Aage*: Børglum Kloster. 3. udg. (Nationalmuseets blå bøger). Nationalmuseet 1958. 3 kr.
- Sandfeld, Gunnar*: Nye tider. Struer bliver købstad. 1900-1920. Christensens Bogforlag, Struer 1957. 25 kr.
- Schmidt, August F.*: Danmarks Byremser. (Danmarks Folkeminder, 67). Munksgaard 1957. 15 kr.
- Schmidt, August F.*: Fra Mors. Bd. 1. Eget forlag, Brabrand 1957. 10 kr.
- Schmidt, J. Boisen*: Sognestyret på Frederiksberg før 1857. Udg. af Frederiksberg kommunalbestyrelse. Frederiksberg kommunebiblioteker 1957. 20 kr.
- Schmidt, J. Boisen*: Tjenestemænd i Frederiksberg kommune 1857-1957. Udg. af Frederiksberg kommunalbestyrelse. Frederiksberg kommunebiblioteker 1957. 10 kr.
- Skast herreds tingbog 1638*. Udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Ved Poul Rasmussen. Hf. 4. Rosenkilde og Bagger 1957. 6 kr.
- Skivebogen*. Historisk Aarvog for Skive og Omegn. Bd. 49. 1958. Udg. af Historisk Samfund for Skive og Omegn 1958. 6 kr.
- Smidt, C.M.*: Gurre. (Nationalmuseets blå bøger). Nationalmuseet 1957. 2 kr.
- Smith, Johannes*: I tidernes morgen. Små forløb med rod i Ringkøbing. Gyldendal, Ringkøbing 1957. 10,75 kr.
- Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-28*. Udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Ved Ole Karup Pedersen. Hf. 5. Rosenkilde og Bagger 1957. 9 kr. 1628-30. Hf. 1-2. 1958. à 6 kr. 1628-30. Hf. 3. 1958. 6 kr.
- Aarvog for Historisk Samfund for Sorø Amt*. Bd. 45. Svegårds Boghandel, Sorø 1958. 6 kr.
- Fortegnelse over stednavne i Arhus og Skanderborg Amter*. Udg. af Stednavneudvalget. 1958. 1,50 kr.
- Steenberg, Jan*: Esrom Sø. Monumenter og Minder. Gad 1957. 10 kr.
- Stub-Jørgensen, Christian*: Bornholms borg. Skæbner og skikkelser omkring Hammershus. Gornitzka, Allinge 1957. 16,50 kr.
- Søllerødbogen 1958*. Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune. 3. rk. Hf. 4. Mogens Funchs Boghandel, Holte 1958. 3 kr.
- Sønderjyske Årbøger*. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland. 2. halvbd. Aabenraa 1957. 7 kr. 1. halvbind 1958. 7 kr.
- Sørensen, John Kousgård*: Danske bebyggelsesnavne på -sted. (Navnestudier udg. af Stednavneudvalget, 1). Gad 1958. 24 kr.
- Historisk Aarvog for Thisted Amt 1957*. Udg. af Historisk Samfund for Thy og Hanherred. Haase, Thisted 1957. 4 kr.
- Thorvildsen, Knud*: Ladby-skibet. Med bidrag af Magnus Degerbøl. (Nordiske fortidsminder. Bd. 6. Hf. 1). Herm. H. J. Lyng og Søn 1957. 45 kr.
- Thyssen, Anders Pontoppidan*: Den nygrundtvigske Bevægelse med særligt Henblik paa den Borupske Kreds. Bd. 1. 1870-87. Det danske Forlag, Århus 1958. 34,75 kr.
- Trap, J.P.*: Danmark. 5. udg. Bd. 1^a. Landet og folket. Gad 1958. 49 kr.
- Turistforeningen for Danmark*. Limfjorden. Årbog 1958. Politiken, Ringkøbing 1958. 12 kr.
- Vejle Amts Aarvog 1958*. Udg. af Vejle Amts Historiske Samfund. Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding 1958. 8 kr.
- Vor Frelzers Kirke, Vejle*. 1907-3. november-1957. Munch Christensens Boghandel, Vejle 1957. 7 kr.
- Fra Viborg Amt 1957*. Årbog udg. af Historisk Samfund for Viborg Amt. N.P. Munk, Nørremøllevej, Viborg 1957.
- Viborg Stifts Årbog, 3. årg. 1958*. Udg. af Udvalget for de Fælles Menighedsrådstævner i Viborg Stift. Vinderup 1958. 10 kr.
- ØstjydsK Hjemstavn*. ØstjydsK Hjemstavnforenings Aarsskrift. 22. Aarg. Haase, Skanderborg 1957. 13 kr.
- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1956*. Udg. af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Herm. J. Lyng og Søn 1957. 20 kr.
- Aarbøger*. Udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift. Bd. 50. Aarhus Stiftsbogtrykkerie. (Haase). Århus 1957. 14 kr.

Institutionernes virksomhed i 1958

Nationalmuseets 1. afdeling.

Fredningsarbejdet. Som et led i tilsynet med de fredede mindesmærker har afdelingen foretaget 182 besigtigelser i marken.

Vedligeholdelse og restaureringer. Under konservator K. Thorvildsens ledelse er restaureret ca. 60 gravhøje i det østlige Himmerland samt dyssekammeret »Stenkisten« ved Klipleiv i Åbenrå amt. Konservator B. Brorson-Christensen har restaureret et dyssekammer i Svebølle, Holbæk amt, samt »Dæmpegårdsdyssen« i Tokkekøb Hegn. Endvidere har museumsinspektør C. L. Vebæk foretaget restaureringer af gravhøje i Hvolbæk, Voel, Lovby Mark, Østbirk og Brørup i Skanderborg amt.

Undersøgelser i marken. Større undersøgelser: Boplads fra senglaciertid ved Bonderup i Midtsjælland (J. Meldgård). – Udgravning af flintmine fra yngre stenalder ved Hov, Thisted amt. Ialt ca. 25 skakter er konstateret. Udgravningen fortsættes (C. J. Becker). – Undersøgelse af hustomt og gravplads fra senneolitisk tid og ældre bronzealder på St. Loftsgård Strandmark, Bornholm (O. Klindt-Jensen). – Gravhøj fra bronzealderen ved Bækkemonumentet i Sydjylland; den rummer 3 høje indeni hinanden med ialt 2 jordfæstegrave og 4 brandgrave. De to ældste høje var forsynet med en 1 m høj stenmur. (O. Voss). – Bronzealderboplads på Øland, Hjørring amt (M. Ørsnes). – Undersøgelse af bronzealderhøjen »Alhøj«, Pedersker, Bornholm (O. Klindt-Jensen). – Gravhøj fra ældre bronzealder, Billegravsgård, Pedersker, med agerspor under højen (O. Klindt-Jensen). – Udgravning af »Grønhøj«, Ingstrup s., Hjørring amt, ældre bronzealder (C. L. Vebæk). – Gravplads fra bronzealder og hustomt fra jernalder, Jomfrugård, Poulsker (O. Klindt-Jensen). – Urnegravplads fra ældre romersk jernalder ved Drengsted syd for Skærbæk i Sønderjylland; mere end 50 urnegrave. Undersøgelsen fortsættes (O. Voss). – Gravplads fra yngre romersk jernalder med bl.a. en rig våbengrav, Slusegård, Pedersker (O. Klindt-Jensen). – Føltsat udgravning af det store våbenofferfund fra ældre jernalder i Ejsbøl mose ved Haderslev. Undersøgelsen foretages i samarbejde med Haderslev Amts Museum (M. Ørsnes). – Undersøgelse af en boplads fra yngre jernalder (7.-8. årh.) på Bejsebakken syd for Ålborg. Undersøgelsen fortsætter (M. Ørsnes). – Føltsat undersøgelse af Lindholmhøjekomplekset i samarbejde med Ålborg Historiske Museum. Bl.a. afdækket en række småhuse med vævevægte (Th. Ramskou).

Mindre undersøgelser. Stenalder: Åstrup, Ribe amt. Overpløjet høj med en enkeltgrav (D. Hansen). – Voel, Skanderborg amt. Overpløjet høj med 2 enkeltgrave og urnegrave fra bronzealder (C. L. Vebæk). – *Bronzealder:* Langtved Færgækro, Københavns amt. Hellekiste i høj (O. Voss). – Manghøje, Fårevejle sogn, Holbæk amt. Overpløjet høj (E. Bendixen). – Asnæs, Holbæk amt. Overpløjet høj (M. Ørsnes). – Bygholm, Vejle amt. 5 overpløjede høje, bronzealder (C. L. Vebæk). – Stubberup, Maribo amt. Overpløjet høj med en dobbeltgrav fra ældre bronzealder (E. Lomborg). – Farnæs, Maribo amt. Gravhøj med urnegrave, yngre bronzealder (E. Lomborg). – Ø. Thorsted, Egtved sogn, Vejle amt. Overpløjet høj med veludstyret jordfæstegrav (L. Novrup og O. Voss). – Jelshøj, Ribe amt. Overpløjet høj med 2 grave fra ældre bronzealder (O. Voss). – *Jern-*

alder: Ellum Skole, Tønder amt. Gruber med lerkarskår. Førromersk jernalder (O. Voss). – Dalby Strand, Horns Herred. Grave under flad mark (M. Ørsnes). – Herredsbjerget, Ribe amt. Boplads fra ældre germansk jernalder (O. Voss).

Registrering af fund. – Den systematiske registrering af fund i danske lokal-museer og privatsamlinger til Centralkartoteket over forhistorisk kildemateriale er blevet fortsat. Følgende samlinger er besøgt: Ringkøbing Museum, Den Antiquariske Samling i Ribe, Haderslev Amts Museum, Museet for Thy og Vester Han Herred, Thisted, samt Kalundborg Museum.

Nationalmuseets 2. afdeling.

I det forløbne år er en række af de i sidste beretning omtalte undersøgelser og restaureringsarbejder fortsat. Dette gælder restaureringen af Vitskøl kloster-ruin og undersøgelserne af Fyrkat voldsted, som nu nærmer sig sin afslutning, Fogedbygaard voldsted og de middelalderlige skibsvrag i Roskilde Fjord, ved Skuldelev.

En påbegyndt undersøgelse ved Sorø Akademi, hvor en ny alumnatbygning agtes opført, har bl.a. bragt en del af den gamle klostermur for dagen. I samarbejde med Aalborg historiske museum er en undersøgelse af en tilsandet bebyggelse ved Hune i Vendsyssel påbegyndt. En prøvegravning er foretaget på voldstedet Gruppesholm ved Fåborg og ved Antvorskov kloster, hvor et projekteret vejarbejde vil berøre klostrets udenværker. I forbindelse med museets herregårdsundersøgelser er foretaget supplerende udgravninger ved Jægerspris slot og herregårdene Tybjerggård og Sparresholm. Sidstnævnte sted er der under den nuværende renæssancebygning fundet betydelige rester af gårdens middelalderlige forgænger, Paddeborg. I Randers har afdelingen deltaget i undersøgelsen af en hustomt.

Den systematiske gennemgang af Danmarks middelalderlige voldsteder er i samarbejde med Vilh. la Cour videreført med opmåling af en række voldsteder, fortrinsvis i Hjørring amt. I samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening er arbejdet med fredning af den jyske hærvej fortsat.

Istandsættelse af kalkmalerier og kirkeinventar har fundet sted i adskillige kirker, og undersøgelserne for »Danmarks Kirker« er fortsat.

Nationalmuseets 3. afdeling, Dansk Folkemuseum.

Årets største særudstilling var udstillingen »Sanering. Fund fra undersøgelserne i Københavns saneringskvarterer«. Den blev åbnet til skolernes efterårsferie og gennem en måned besøgt af ca. 15.000, men har derefter vinteren igennem været tilgængelig sammen med Folkemuseets øvrige udstillingsrum.

Blandt nyerhvervelserne, hvoraf de fleste skyldes gaver fra en lang række institutioner og personer, skal nævnes nogle ting af sølv, således en tedåse fra 1727, et københavnsk arbejde af Daniel Madsen Werum, modtaget som gave fra Ny Carlsbergfondet, en ligeknækket kaffekande med tilhørende sættefad af Joachim Weller, Holstebro, købt med tilskud fra samme fond, samt et par trearmede kandelabre fra 1766, fremstillet af den københavnske sølvmed Jens Sander Schouw, erhvervet for et beløb stillet til rådighed af Augustinus's Fond. Fra den brogede mængde af nyerhvervelser skal i øvrigt omtales en glædelig tilvækst til museets samling af ældre legetøj. Vallø Stift har overladt museet nogle hestekøretøjer med fuldstændigt tilbehør. De interessanteste nyindkomne dragter er fuldstændige mands- og kvindefangedragter fra Tønder arresthus samt en mandsdragt fra Næstved-egnen. Håndværkssamlingen har modtaget dekupør- og skomagerværktøj. Særlig interesse knytter sig til grupper af genstande, som udgør

sammenhørende helheder. Et eksempel herpå er så at sige hele indboet fra en mindre lejlighed på Vesterbro i København, tidligere beboet af en taxachauffør og hans hustru, som satte bo i 1905. Undersøgelserne i de københavnske saneringskvarterer har givet anledning til erhvervelse af en lang række prøver på lofts- og vægdekoration, og museet har atter kunnet hjemføre en hel lejlighed, denne gang fra midten af 1700-årene. Kun lidt yngre er formentlig en vægdekoration, malet i kalkpuds på de lerklinede tavler af en bindingsværksvæg, efter en ellers ødelæggende brand reddet til museet fra Fogedgården i Tisvilde. Bondestandens boligkultur belyses bl.a. af et sønderjysk, malet panel samt fra forskellige egne af landet nogle klædeskabe fra 1700-årene med malet dekoration. Endelig skal nævnes, at museets komparative samling af europæisk bondekultur fra Sardinien har fået en tilvækst af talrige genstande til belysning af folkekunst og især visse sider af arbejds- og samfundsliv, og at der fra den sorrentinske halvø i det sydlige Italien er hjembragt en lille repræsentation af den stedlige befolkningens keramik og landbrugsredskaber.

I de københavnske saneringskvarterer er undersøgelserne fortsat. Inventarundersøgelserne på herregårde og slotte har været koncentreret om en gennemgang af møblerne på Fredensborg slot, hvor nu størstedelen af det gamle kongelige inventar fra forskellige slotte er samlet. Undersøgelserne af de middelalderlige agre i Borupris skov er fortsat. Det samme gælder arbejdet med istandsættelse og fredning af vand- og vindmøller, foranstaltet af Nationalmuseets mølleudvalg. Grundlaget for udtagelsen af det mindre antal møller, som findes fredningsværdige, er en landsomfattende gennemgang af de bevarede møller, i årets løb afsluttet for Vendsyssels, Lolland-Falsters og Bornholms vedkommende. Bondegårdsundersøgelserne er blevet fortsat på Fyn, hvor der især er blevet arbejdet i øens nordøstlige og midterste egne, ligesom der på Sjælland er blevet foretaget nogle besigtigelser og småundersøgelser. I Bedsted og Kværs sogne i Åbenrå amt er der foretaget fotografering af bondekultursager i privat eje. Ligesom tidligere har Folkemuseet også i det forløbne år arbejdet med eller formidlet optagelse af dokumentariske film til belysning af ældre forhold under uddøen eller arbejdsprocesser, som er ved at gå af brug. På Ryegård og Vallø er optaget scener, der viser benyttelsen af forskellige arter af herskabskøretøjer. En anden film demonstrerer den gammeldags fremstilling af et vognhjul på et karetmagerværksted i København. Endelig er forskellige arbejdsmetoder inden for fiskeriet blevet filmet på Djursland og ved Jammerbugten. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har udsendt spørgeliste nr. 24, Forlovelse og bryllup.

Der henvises til den mere udførlige beretning for året 1958 i den af afdelingen udsendte årbog »Budstikken« 1959.

Den kongelige Mønt- og Medallesamling.

Der er i året indkommet 50 fund med ialt 750 mønter. Et større samlet fund blev gjort den 4. september ved udgravning til en kloak på Seminarievej i Ribe: 177 mønter, hvoraf hovedmassen, 168 stk. var engelske sterlinge, shortcross pennies, udmøntede i tiden 1180-1247. – Et andet fund af 18 stk. dalere og kronemønt fra Christian IV (krone 1619) – Frederik III (tomark 1651) blev gjort under gulvet i tårnet af Hejls kirke. Det er sandsynligt, at de er gemt bort af sognepræsten under Carl Gustavs hærtog. Ligesom i tidligere år er ved restaureringsarbejder i en række kirker fundet mange spredt liggende mønter fra Valdemarerne til nutiden: Sandby, Fjellerup, Tikøb, Hvilsager, Hejls, Nors, Ormslev, Vilslev, Døllerup, Velling, Ginnerup, Dybbøl, Ejerslev, Brøns og Malt. I et par tilfælde er fremkommet nye mønttyper fra Valdemarerne. Ligeledes er der ved undersø-

gelse af voldsteder fremkommet enkelte spredt liggende mønter fra Harald Blåtand til nyere tid: Fyrkat, Ducholm, Grubbesholm og Jels. Ny Carlsbergfondet har ydet bidrag til køb af en octadrachme fra Ægypten, fra Ptolemaios V Epiphanes (205-180 f. C.). Et stykke aes signatum med gren-motiv af vægt 2065 g, hidrørende fra et fund ved Avezzano i Abruzzerne, er købt med tilskud fra Kay Bojesens salg af touristsouvenirs fra Nationalmuseet.

Der har i året været 23.015 besøgende.

Iøvrigt henvises til Samlingens sædvanlige årsberetning, der udkommer i Nordisk Numismatisk Årsskrift.

Nationalmuseets 7. afdeling, Frilandsmuseet

Den 15. juli 1958 indviedes museets sjællandske husmandshus fra Tystrup. Det er en ualmindelig velbevaret og god type på et ældre sjællandsk husmandssted med jord. Af værdifulde gamle konstruktioner deri kan særligt fremhæves sydgavlens udskud med stolper, der ligesom suler bærer tagremmen i naturvoksede tveger, samt nordgavlen, der er lukket med halmdukker. Huset er indrettet som væverhus, således som det har været for godt et halvt hundrede år siden, og en stor del af indboet er det oprindelige, ligesom der fra husets hjemegn er modtaget mange gaver dertil.

Det sjællandske gadestykke på museet begynder nu at tage form, efter at Tystruphuset er føjet til Pebringegården og det lille hus fra Englerup. Endvidere er opførelsen af det enlængede landarbejderhus fra Kallehave stærkt fremskredet, således at det vil kunne indvies i foråret 1959.

Efter at Lyngby Landboskole 1. november 1958 flyttede til Hillerød, har museet fået skolens bygninger og arealer til disposition. Til disse bygninger, der kommer til at ligge i udkanten af museumsparken, agtes overført værksteder og magasiner, således at de dertil hidtil benyttede bygninger ved den tidligere højskole, der ligger midt i museumsparken, ad åre vil kunne nedbrydes.

Museumsparken omfatter i øjeblikket ca. 16 ha, men efter de senere års store grundkøb, bl.a. af Brede Ladegård, kan ialt disponeres over ca. 40 ha. Størstedelen af de tilkøbte arealer strækker sig i fortsættelse af museet mod nord, og forskellige arbejder er iværksat der, således at parken formentlig kan udvides betydeligt i 1960. Man har på de nye arealer foretaget beplantninger, ligesom der er begyndt anlæget af 1 km ny vej. Ligeledes er der støbt fundamenter og foretaget jordreguleringsarbejder for den første bygning, som skal rejses på dette terræn, nemlig den store gård af haubergtypen fra Ejdersted, som ventes fuldført i forsommeren 1960.

Der er foretaget indsamlingsrejser på Læsø og i Ejdersted, desuden en undersøgelsesrejse til Gotland med det formål at finde en bulbygning af særlig gammel konstruktion, nemlig med halvrunde eller prismatiske bulplanker, hvilken type tidligere har været kendt såvel i Skåne som det nuværende Danmark. Imidlertid viste det sig at være for sent at finde en helt brugbar bygning af denne type på Gotland, hvorfor man indskrænkede sig til hjembringning af en tømmervæg af prismatiske buller til senere anbringelse i en kommende hal for bygningsdele.

Museet har i årets løb haft et besøg på 101.390.

Kunstindustrimuseet.

Museets samlinger er i det forløbne år blevet forøget med ialt 156 numre. Blandt nyerhvervelserne kan fremhæves: Fransk rokokokommode, signeret I.B.Hedouin, Paris o. 1750 (Ny Carlsbergfondet). Sofabænk, ryg og sæde betrukket med den originale billedvævning, Frankrig o. 1750 (Overretssagfører L. Zeuthens Minde-

legat). Koptisk tunica af repsvævet uld, 6. årh. e.Kr. (Ny Carlsbergfondet og Overretssagfører L. Zeuthens Mindelegat). Nederlandske damaskduk med jagtscener, broderet slægterne Rosenkrantz's og Brahes våben, initialerne HRK (Holger Rosenkrantz og SB (Sophie Brahe) og årstallet 1620 (Generalkonsul E. Høyvald). 6 persiske fajancer fra 9.-13. årh. (Ny Carlsbergfondet). Studiesamling af engelske spisebestik, bestående af de vigtigste typer fra slut. af 17. årh. til midten af 19. årh. (gave fra 9 danske sølvvirksomheder).

I årets løb er nyindrettet en fransk rokokosal, en engelsk 18. årh.-sal og en sal for europæiske fajancer. Dele af de øvrige samlinger er blevet omordnede.

I 1958 har der på Kunstindustrimuseet været afholdt 11 udstillinger. Af særlig kulturhistorisk interesse skal fremhæves »Udenlandske Teaterbilleder fra Middelalder til 18. årh.« (trykt katalog), »Engelsk Sølv 1660-1830« (trykt katalog), »532 Mønstre« (kattuntrykte forsatspapirer fra 18. årh.; 250 fotografier og et katalog i manuskript foreligger), »Le Corbusier-udstillingen« (trykt katalog) og en udstilling i anledning af den store japanske grafiker Hiroshige's 100 års dødsdag.

Der har været afholdt tre foredrag i selskabet Kunstindustrimuseets Venner: Direktøren for museet i Strassburg, Hans Haug, talte om »Les Faiences de Strasbourg et leur Influences en Europe Septentrionale«, lederen af Victoria & Albert museets Department of Metal Work, Mr. Charles Oman, talte om »English Silver« og professor E. Kühnel talte om »Persische Keramik«.

Endelig har inspektør André Leth lagt sidste hånd på et beskrivende og kommenterende katalog over Kunstindustrimuseets kinesiske samling. Denne store publikation vil udkomme i begyndelsen af sommeren med tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg.

I samlingen er i det forløbne år ikke indgået større nyerhvervelser; dog skal nævnes, at der som gave fra en dansk antikvitethandler i Canada er sendt samlingen et par silkehyndebetræk med Christian IV's navnetræk og våben, vævet på kongens silkevæveri i Silkegade. I forvejen kendes fra dette væveri kun ialt 3 duge og 2 hyndebetræk (i Stockholm, Moskva og på Rosenborg). De nyopdukede stykker var erhvervet (!) af en canadisk soldat i 1945, angiveligt i Tjekkoslovakiet.

I Rosenborgs tekstilkonserveringsatelier er arbejdet især med istandsættelse af nogle dragter fra det 17. århundrede og (som i tidligere år) riddersalens Christian V-gobeliner; også tekstiler fra enkelte andre museer og fra privateje er konserveret her. Nogle af samlingens sjældne, tidlige ure er istandsat af oldermand for Københavns urmagerlav Holger Erlandsen. Andre konserveringsarbejder er udført for Rosenborg på Frederiksborgmuseets, Glyptotekets og Nationalmuseets konserveringsanstalter (henholdsvis malerier, sølv- og broncegenstande og møbler).

I påsken 1958 var i riddersalen arrangeret en lille særudstilling af gamle kongelige spil. Samlingen har undtagelsesvis udlånt museumsgenstande til udstillinger i Gent (staden Københavns deltagelse i udstillingen L'âge d'or des grandes cités) og på Amalienborg (livgardens jubilæumsudstilling).

I det af Alb. Fabritius udgivne værk »Fabritius Sølv og Guld« (1958) har Gudmund Boesen skrevet om de på Rosenborg opbevarede arbejder af de tre hofjuvelerere Fabritius. Der har endvidere været arbejdet med undersøgelser over Rosenborgs venetianske glassamling (Gudmund Boesen) og slottets møbler fra det 18. århundrede (Niels Jessen).

Tøjhusmuseet.

Almindeligt museumsarbejde. De forskellige afdelinger har fortsat almindelig gennemgang og revision af kartoteker m.v. Der har været afholdt to særudstillinger: »Guld, Sølv og ædle Våben« og »Til Hest i Hverdag og Fest«.

Nyerhvervelser. Blandt nyerhvervelserne, der omfatter genstande i alle museets afdelinger, skal særligt fremhæves følgende: Fra afviklingen af Det danske Kommando i Tyskland er modtaget en lang række genstande, der belyser de danske troppers ophold i Tyskland. En del af disse genstande er nu indgået i en særudstilling, der er åbnet 14. februar 1959. Forskellige håndskydevåben af danske bøssemagere i 1800-årene. 3 bagladekanoner fra 1886-1904. En samling optisk materiel. En del blanke våben fra krigen 1848-49-50. En samling civiluniformer. En samling militære heraldika.

Videnskabeligt arbejde. Museumsinspektør, dr. phil. Arne Hoff har fortsat sine studier over tidlige danske perkussionsvåben og bearbejdet et stort studie-materiale, indsamlet i Italien det foregående år. Museumsinspektør, cand. mag. Finn Askgaard har den 15. november 1958 overtaget ledelsen af II. afdeling og biblioteket. Museumsinspektør, cand. mag. Egon Eriksen har skrevet »Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958« og fortsat sine studier over middelalderligt artilleri. Museumsinspektør, dr. phil. Martin Ellehauge har afsluttet manuskript om danske uniformer og har påbegyndt manuskript om danske faner.

Konservering. Den almindelige konservering er fortsat i alle fire afdelinger. Fra Stiftsmuseet i Viborg er til konservering indleveret byfaner fra Frederik V's tid, begge meget medtaget. Den ene blev færdig i det forløbne år. Den anden er endnu under arbejde. Der er blevet konserveret og beskrevet en samling våben fra Langelands Museum, Rudkøbing.

Konsulentvirksomhed. Museets embedsmænd har undersøgt godt 200 våben, indleveret til bestemmelse, og ydet bistand til en række kunstnere og teater- og filmsfolk angående våben og uniformer. Museet har udlånt et betydeligt antal uniformer, udrustningsgenstande og våben til Livgarden for at muliggøre udstillingen i anledning af Livgardens 300-års jubilæum.

Landbrugsmuseet.

Arbejdet på Landbrugsmuseet ved Sorgenfri har i det forløbne år hovedsageligt været af rent praktisk art. En oprydning og nyindretning har fundet sted i magasinerne, et studiemagasin, hvor ca. 350 plove er blevet geografisk ordnede, er færdigindrettet, og museets værksteder og konserveringsrum er blevet betydeligt forbedrede. Da museets filial i Dalum ved Odense påtænkes nedlagt, har man måttet føre en stor del genstande derfra til hovedmuseets magasiner, mens man nu arbejder på at skaffe plads til resten af den store fynske samling. Af nyerhvervelser har man modtaget en del fra forskellige danske egne, såsom smede- og pumpemagerværktøj, en stor samling hestesko, en stor ostekedel af kobber, flere vogne m.m. Desuden har man modtaget en del ældre redskaber til de komparative samlinger fra Norge, Schweiz og Jugoslavien. Der har været afholdt en særudstilling af roesåmaskiner fra 1870-1900.

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Af vigtige erhvervelser i årets løb kan nævnes: En gallionsfigur fra 1600-tallet; figuren, en løve, har været flækket og opsat over en port i herregården Dejbjerglund (Dejbjerg sogn) og er nu af museets konservator blevet restaureret og opmalet efter de gamle farvespor. Løven er formentlig den ældste gallionsfigur

som ejes af noget søfartsmuseum. (Deponeret fra Frilandsmuseet i Lyngby). – En minutiøst udført model (skala 1:24) af galeasen »C. Stylsvig«, bygget på Rs. Møllers træskibsværft i Fåborg 1909; modellen udført af skibsbygger Gunnar Winther, Nyborg. – En model i sølv (skala ca. 1:75) af M/T »Christian Holm« af København. – Et flisebillede (5×4 fliser), forestillende en hollandsk »staaten-yacht«, udført i Makkum (?) i 2. halvdel af 1700'erne. – En mahognipult, stammende fra seilskibsrederiet H. Puggaard & Co. i København og bl.a. benyttet af C. F. Tietgen. – Et album med farvelagte kinesiske tegninger, især skibstyper, på rispapir; har tilhørt kaptajn Th. Løvenstein, der i 1880'erne var lods-kaptajn i Kina. – Til den nautiske afdeling er erhvervet: Et kronekompas i kardansk ophængning, udført af Rs. Koch, København, i 1700'erne. – Et sølommeur, udført af D. Caillatte, København, og brugt af kapt. Langøc. – En Davidskvadrant fra øen Føhr; 1700'erne.

Til seilskibsafdelingen er bl.a. tilgået skibsportrætter af Kgl. færøske Handels skonnert »Havfruen« (Jacob Petersen 1839); bark »Kronprinsessen« (maleri af kinesisk kunstner Wing Chong, 1870'erne) og bark »Korsør« (kinesermaleri, 1870'erne), begge tilh. Seil- og Dampskibsrederiet af 1873, København; bark »Havila« af Fanø (McClellan, ca. 1900). – Til husflidsafdelingen er modtaget en samling »skilderimodeller«, udført af mekaniker K. E. Boldt, Brøndbyøster. – Gennem den tidligere tatovør, fotograf H. J. Hansen, København, er indsamlet et stort materiale til belysning af tatoveringens historie: tatovernåle og -apparater, mønster- og overføringstegninger, fotos og tryksager.

Til museets fotosamling er bl.a. erhvervet en samling fotos af damp- og motorskibe (450 stk.) og mikrofilm af konstruktionstegninger af engelske skibe (i Rigsarkivet). Fra Fredericia museum er modtaget en samling lysbilleder.

Museet mindedes 8. januar 1958 sin grundlægger, direktør E. F. S. Lunds 100 års fødselsdag ved at nedlægge en krans på hans grav på Annisse kirkegård.

I dagene 6. september-6. november 1958 afholdtes på museet en særudstilling til minde om slaget i Øresund 29. oktober 1658, med genstande, billeder og arkivalier lånt fra hollandske, engelske, svenske og danske museer og arkiver. Her blev for første gang den hollandske »krigsreporter« Willem van de Velde de Oudes skitser og grisailer fra den hollandske hjælpeflådes togt til Danmark og fra selve slaget udstillet samlet. – Officerer fra det hollandske flådebesøg i København i anledning af jubilæet besøgte udstillingen.

Museet har i årets løb ydet bistand til flg. museer ved udlån af konstruktions-tegninger til modelbygning og hjælp ved katalogisering og opstilling: Esbjerg museums nyindrettede fiskeriafdeling, Dragør museums søfartsafdeling og Åbenrå museums nyopstilling af søfartsafdelingen. Museet har endvidere bistået med oplysninger ved bygning og ophængning af kirkeskibe, bl.a. i Endelave og Ballerup kirke, samt i den danske sømandskirke i New York. Til kulturfilmen om fregatten »Jylland« har det stillet billedmateriale til rådighed. Det har endvidere ved udlån af modeller og genstande deltaget i flg. udstillinger: verdensudstillingen i Brussel; udstillingen »Het Schip, Sleutel der Wereld« i Antwerpen (15. juli-15. september 1958) og Skovhistorisk Selskabs særudstilling om træskibsbygning på Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm. – Til Orlogsmuseets i marts 1958 åbnede permanente udstilling i Nikolaj kirke i København har museet deponeret et antal billeder.

Museet har i 1958 udgivet sin årbog 1958.

I årets løb er der katalogiseret 458 numre og 946 fotos. Den systematiske udskrivning på kartotekskort af ældre arkivalsk stof er fortsat med danske skibslister fra 1828-35 (Rigsarkivet) og københavnske bilbreve, søpas o.lign. fra 1771-83 (Københavns stadsarkiv). Rigsarkivets samling af uregistrerede kon-

struktions tegninger fra Orlogsværftet (1700'erne) er delvis gennemgået og registreret.

Nyopstillingen med anvendelse af nye teaktræsmontrer er fortsat med afdelingerne for forhistoriske og vikingetidens skibstyper, færgevæsen, istjenesten, fyr- og vagervæsen og perioden 1850-1900. Museets samling af gallionsfigurer (ca. 15 stk.) er lempeligt restaureret og opmalet efter de oprindelige farver og er nyophængt.

Museet har i 1958 haft 59.686 gæster, deraf 2.153 gratis besøgende.

Det mangeårige medlem af museets komité, kapt. H. P. Hagelberg, døde 16. marts 1958. I hans sted er indvalgt kapt. J. Kastrup-Olsen, formd. f. Danmarks Skibsførerforening. I komiteen er desuden indtrådt skibsreder O. Amsinck og skibsreder Mærsk McKinney Møller.

Købstadmuseet »Den gamle By«, Århus.

I løbet af 1958 har de vigtigste arbejder været udvidelsen af fjernvarmen og den påbegyndte genrejsning af Helsingør Teater. Efter at der i 1957 var blevet indlagt fjernvarme i Århus Mølle med kontorer, magasiner etc., blev ledningerne det følgende år ført videre til de fleste af bygningerne i samlingen og indlægning af varme begyndt i textilsamlingen, det gamle apotek og lokalhistorisk samling (Marcus Bechs gård). Genrejsningen af det gamle teater fra Helsingør er blevet indledt, så det kan stå færdigt i det ydre til foråret 1959.

I julen 1957 åbnedes en særudstilling med et juletræ fra ca. 1890 og i forbindelse hermed en udstilling af forskelligt tøj, desuden har museet deltaget med et fyldigt materiale i en lokalhistorisk udstilling på folkebiblioteket om det forsvundne Århus og ydet sin hjælp til udstillingen i forbindelse med kirkedagen i Viby med udlån af forskellige sager.

I anledning af udgravninger og nybygninger er der foretaget undersøgelser Store Torv 3 og på pladsen for den gamle toldbød samt på Ormslevvej i Viby. Alle steder er meget materiale bragt frem, hvis bearbejdelse vil tage tid.

Af museets tilvækst skal her kun fremhæves et oliemaleri af Hans Chr. Cramer (d. 1792), udgiveren af den kendte regnebog, og et standur af Albert Fabricius fra Ærøskøbing (d. 1805). Den teaterhistoriske samling er forøget med en testamenterisk gave fra skuespiller Henrik Malberg.

Friluftscenen spillede 1958 »Erasmus Montanus«.

Iøvrigt skal museet henvise til sin trykte årsberetning.

Forhistorisk Museum, Århus.

Foruden en række mindre udgravninger i Jylland, hvoraf må nævnes 5 stensatte urnegrave fra keltisk jernalder ved Løgager og en overpløjet høj, tilhørende enkeltgravskultur eller tidlig jernalder, med bådformet kisteleje og plovfurer ved Horstved, foretog museet en række større undersøgelser.

Museumsinspektør Harald Andersen fortsatte udgravningen af offerfundet fra ældre jernalder ved Vædebro og undersøgte desuden Grydehøj ved Lejre. Museumsinspektør P. Kjærum udgravede en samling på seks stensatte kældre fra ældre jernalder ved Frederikshavn. En 80 m lang langhøj ved Sdr. Vrå undersøgte af museumsinspektør G. Kunwald. Museet har desuden påbegyndt opmålinger og udgravninger af et stort agerkompleks i Thorskoven ved Århus. Disse arbejder ledes af Jonathan Gell.

Under ledelse af professor P. V. Glob og med deltagelse fra Forhistorisk Museum af museumsinspektørerne T. G. Bibby og P. Kjærum og museumsassisten-

terne Hellmuth Andersen, Hans Berg, Hans Jørgen Madsen og Peder Mortensen og desuden af museumsinspektør E. Albrechtsen, Eigil Knuth, docent Mogens Krustrup, stud. mag. Torben Lundbæk, overinspektør, dr. Aage Roussell og musiketnolog Povl Rovsing Olsen, fortsattes udgravningerne i Den persiske Golf. I Bahrain fortsattes udgravningerne af templerne og oldtidshovedstaden fra 3. årtusind. I Qatar undersøgtes en del gravrøser ved Umm al Ma, og ved rekognosceringer dér fandtes bl.a. en oldtidshby med ca. 200 huse. I Kuwait undersøgtes to ruinhøje, hvori bl.a. fandtes en del klassisk græske terrakottaformer og figurer. I sheikedømmet Abu Dhabi blev der foretaget rekognosceringer, hvorunder der bl.a. fandtes en større samling gravhøje.

Aalborg Historiske Museum.

Den største opgave, vort museum nogensinde har haft, er nu fuldført for første etapes vedkommende: Gravningen på Lindholm Høje er afsluttet, efter at have varet fra oktober 1952 til maj 1958, kun afbrudt af hård vinter. Konservering og registrering af fundene har fulgt såvidt med, at hele stoffet i løbet af et par år skulle være færdigt til offentliggørelse. Under hele arbejdet har mag. art. Th. Ramskou på Nationalmuseets vegne ført tilsyn og været en utrættelig medarbejder. Derved er skabt præcedens for samarbejde med Nationalmuseet, som er fortsat på nye områder. I Hunetorp ved Jammerbugten var en bebyggelse, dækket af flyvesand, nu røbet af dybtgående landbrugsredskaber. Her har dr. phil. Aage Roussell, bistået af amanuensis O. Marseen fra vort museum, fremgravet to gårde fra 1500-årene, og gravningen agtes fortsat i 1959. Fundene indgår til Aalborg historiske Museum. I centrum af Aalborg, mellem Budolfi kirke og Strandstien, er fortsat med undersøgelse af en tømret affaldskasse fra 1400-årene, den ældste, der endnu er påtruffet i Aalborg. Mange trækar, såvel bødkrede som drejede, er det vigtigste udbytte. Opførelsen af en ny Haalsbro over Lindenberg å, afslørede så mange tilhugne sten, at det med sikkerhed kan siges, her var i middelalder en kvaderbro af samme art som ved Løvel og Simested. Sidste ombygning i 1901 havde dog forstyrret anlægget så meget, at intet fandtes på plads. Overdelen af en kande af sortgods fra 1300-årene var eneste løsfund. To steder, ved Nørre Tranders og på Tostrup mark i Sønderholm sogn, er undersøgt grave fra germansk jernalder. Denne før så tomme periode byder nu årlig på nye objekter. En mangeårig undersøgelse af en stenalderboplads ved Smedegårde i Nr. Tranders er afsluttet med gennemharpning af bopladsens fyld. Et stort materiale af skår og flint fra grubekeramisk kultur er udbyttest.

Gennem en menneskealder har overlæge, dr. med. Johs. Kjølbjerg i Kolding samlet på nordiske fajancer, deriblandt også sager fra Gudumlund og Øland. En storstilet bevilling fra Chr. Augustinus Fabrikkers Fond satte vort museum i stand til at købe den nordjyske del af overlægens samling, nemlig 19 stykker fajance fra Gudumlund og 6 fra Øland. Denne forøgelse betød en fordobling af vor samling af lokale fajancer, tilmed med fejlfrie eksemplarer. Af indkøb skal nævnes to stole fra højrenæssance, velbevarede på nær sæderne, samt en himmelseng fra empiretid, stammende fra en østhimmerlandsk herregård. To rokokostole fra den nedlagte Rørdal hovedgård og et jordfundet brændevinstøj af kobber er købt af private.

Det kondemnerede småhuskvarter Kronjyden, som i forvejen er opmålt af afgangsklasserne på Bygningsteknikum, er i sommer gennemfotograferet af amanuensis O. Marseen og konservator S. Grantzau.

I 1900 nedsatte F. Karner sig som fotograf i Aalborg og drev forretning til 1951. Hans efterfølger har i år afleveret Karners pladearkiv på ca. 70.000 plader

til museet. Arkivet indeholder ikke alene portrætter, men mange interiørfotos fra industri, butikker og hjem. Med arkivet fulgte fuldstændig protokol. Omkring 1890 etablerede Ingeborg Hansen sig som fotograf i Skørping. I 1908 flyttede hun sit atelier, men efterlod en del plader i det fraflyttede hus. Disse er nu afleveret til museet, men savner protokol.

Museets besøgstal ligger omkring 20.000 årlig, men overgås af det ukontrollable besøg på Lindholm Høje. Det store antal kolleger og studerende, der årlig gæster museet, kommer oftest for at se på fundene fra Lindholm Høje og fra bygravningerne.

Rigsarkivet juli 1957-december 1958.

Ny afdeling. Ved kongelig resolution af 2. december 1958 oprettedes en ny, 3., afdeling ved Rigsarkivet. Afdelingens område er konserveringen, det fotografiske atelier, håndbiblioteket, museet og omvisninger. Til afdelingens chef er udnævnt overarkivar Henry Bruun.

Afleveringer. På grund af pladmangel har Rigsarkivet gennem ca. 40 år ikke ment at kunne modtage større afleveringer fra Krigsministeriet, hvis arkivalier derfor midlertidigt var anbragt i Hærens arkiv. Ved omplaceringer og udflytning til Søkvæsthuset er der skaffet plads, så Rigsarkivet har kunnet modtage Krigsministeriets arkivalier for årene 1869-99 foruden en del ældre ikke afleverede sager, herunder akterne fra hærlovskommissionen af 1842. Der er endvidere afleveret sager fra det tidligere Marineministerium for årene 1875-1913. De afleverede arkivalier er kun tilgængelige efter aftale med Forsvarsministeriet i hvert enkelt tilfælde.

Endvidere har Undervisningsministeriet afleveret nogle årgange af kontorerne løbende sager, medens arkivalier fra de under ministeriet hørende kommissioner, udvalg m.v. skal afleveres efter nærmere aftale. Disse sager, hvoraf mange er af betydelig vigtighed (f.eks. forarbejder til lovforslag), er let udsatte for at komme i uorden eller forsvinde, da de ofte ikke indgår i ministeriets ordinære journaliseringssystem. Rigsarkivet har derfor henstillet, at disse arkivalier afleveres så tidligt som muligt.

Der indgår stadig konsulatsarkiver til Rigsarkivet. Blandt de senest ankomne er arkiver fra Bordeaux og Nice, der går tilbage til henholdsvis 1742 og 1778.

Fra det sjællandske landsarkiv har Rigsarkivet modtaget forskellige arkivalier, der efter deres art måtte anses for at ligge under Rigsarkivets ressort. Det drejer sig om arkivalier afleverede 1910 fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, om en mindre del af Vestindisk rekruterings arkiv, hvoraf størstedelen i forvejen fandtes i Rigsarkivet, samt om en af Danske Kancelli nedsat kommission vedr. universitetsgodsets bedre indretning 1795-1874 og om en derefter følgende komité til varetagelse af samme formål 1824-32.

Fra privat side har Rigsarkivet bl.a. modtaget nye afleveringer fra det Scharlingske familiearkiv, dele af justitsminister Svend Høgsbros arkiv samt fra arvingerne efter fhv. retspræsident og justitsminister Svenning Rytter 6 pakker med papirer vedrørende retsopgøret efter besættelsen. Den 21. april 1956 døde landbrugs- og lokalhistorikeren Henrik Larsen. Hans efterladte papirer, hovedsagelig samlinger til dansk lokalhistorie, landbrugshistorie, arkæologi m.v. er nu overdraget Rigsarkivet og kan bortset fra det egentlige privatarkiv benyttes på læsesalen uden særlig tilladelse.

I oktober 1957 har Dansk kirke i udlandet afleveret sit arkiv fra organisationens begyndelse o. 1920 til o. 1950. Arkivet er efter 50 års forløb frit tilgængeligt, indtil da må det kun benyttes med tilladelse fra formanden for DKU. I ar-

bejdet på at indsamle materiale vedrørende den danske ydre mission har Rigsarkivet i juni 1958 modtaget en aflevering fra Pathanmissionen (tidl. Teltmissionen), hvis arkiv går tilbage til 1907. Fra andre selskaber for ydre mission har arkivet modtaget tilsagn om afleveringer.

Afdøde overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornerup havde truffet bestemmelse om, at en række breve, der var i hans besiddelse, ved hans død, skulle skænktes arkivet. Det drejer sig bl.a. om breve fra biskop H. L. Martensen til forskellige samt fra digteren J. C. Hostrup til cand. theol. Julius Claudi. Fra fru Else Kornerup har arkivet i 1958 modtaget dr. Kornerups privatarkiv, der til dels er henlagt i forseglede pakker og ikke bliver tilgængeligt før 1988. Dr. Kornerups dagbøger vil først blive afleverede ved fru Kornerups død og vil derefter først blive tilgængelige om 100 år.

Gennem Videnskabernes Selskabs arkivkommission har Rigsarkivet modtaget afdøde postmester Carl Klitgaards omfattende privatarkiv. Arkivet kaster især lys over postmester Klitgaards velkendte indsats i det lokal- og personalhistoriske arbejde. Samme kommission har skaffet arkivet nogle mindre arkiver efterladt af medlemmer af familierne Prytz og Steenstrup.

Fra kontreadmiral F. H. Kjølens, der 1939-41 var dansk marine- og luftattaché i Berlin, har arkivet modtaget 17 pakker med private arkivalier.

Ialt har Rigsarkivet i 1957 og 1958 haft en bruttotilvækst af arkivalier på 1.820 hyldemeter. Kassationerne androg ca. 310 m. Nettotilvæksten var således ca. 1.510 m.

Publikationer. Rigsarkivet har i de omhandlede 2 år fortsat udgivelsen af kvartalsskriftet Nordisk Arkivnyt under redaktion af overarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen. I 1958 udsendes 3. bind af Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, der udgives af overarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen. Bindet omfatter perioden 3. september 1850-18. januar 1852. I årets sidste måned udkom Meddelelser om Rigsarkivet 1921-55.

Læsesal og udlån. Rigsarkivets læsesal havde i 1957 11.870 besøgende, hvilket medførte 40.102 ekspeditioner, og i 1958 11.440 besøgende og 37.261 ekspeditioner. Antallet af låneekspeditioner med andre arkiver og biblioteker i indland og udland steg fra 638 i 1956 til 727 i 1957, men sank i 1958 til 717.

Det fotografiske atelier. Rigsarkivets fotografiske atelier udførte i 1957 120.294 optagelser og 3.652 forstørrelser samt kopierede 53 m film, i 1958 udførtes 111.943 optagelser og 3.979 forstørrelser samt kopieredes 848 m film. Fotograferingen af de københavnske kirkebøger er nu afsluttet.

Udstillinger. I Rigsarkivets forhal har der i 1958 været afholdt særudstillinger af nyrhvervelser i februar måned. Den 26. februar åbnedes en udstilling af breve og dokumenter til belysning af svenskernes togt over bælterne i 1658 samt de påfølgende fredsforhandlinger. I marts måned arrangeredes samme sted en udstilling om kampen ved Sjællands odde i 1808. Endelig åbnedes i august måned en udstilling, der belyser udviklingen fra Carl Gustavs landgang på Sjælland i august 1658 til stormen på København den 11. februar 1659.

I Paris afholdt Rigsarkivet i tiden fra 25. september til 9. oktober udstillingen »Le Danemark et ses relations avec la France 1170-1920«, der besøgte af ca. 2.400 gæster; efter hjemkomsten gentoges den i arkivets museumssal og blev her set af ca. 400 personer.

Magasinerne. På finansloven for 1957/58 fik Rigsarkivet bevilling til opstilling af reoler langs ydervæggene i visse af magasinetagerne. Arbejdet udførtes i de sidste måneder af 1957. Der er herved indvundet 750 hyldemeter. Det har muliggjort, at man gennem omflytninger har opnået en mere hensigtsmæssig opstilling af 1. afdelings arkivalier.

Personalet. Overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornerup, der var chef for Rigsarkivets 2. afdeling, afgik den 5. november 1957 ved døden. Dr. Kornerup blev 61 år gammel. 1927 kom han til Rigsarkivet og blev i 1943 chef for 2. afdeling.

Fra 1. januar 1958 er Carl Rise Hansen udnævnt til overarkivar og chef for 2. afdeling. Fra 1. juli 1958 er Henry Bruun udnævnt til overarkivar. Fra 1. april 1958 er Kristian Hvidt ansat som arkivar ved Rigsarkivet.

Landsarkivet for Sjælland m.m.

Landsarkivets læsesal havde 4.744 besøgende (1957: 4.909) og til deres brug blev fremtaget 35.404 bind, pakker og læg.

Afleveringer modtoges bl.a. fra Holbæk og Præstø amter. Holbæk afleverede journaler, kopibøger og journalsager for årene 1855-70, Præstø en del ældre sager, således åstedsforretninger 1740-1807. Fra Holbæk amtstue afleveredes nogle ældre sager, bl.a. Holbæk amts matrikel 1686. En række dommer- og politimesterarkiver har efterhånden afleveret størstedelen af deres arkivalier frem til 1919; i årets løb skete dette for Helsingør politimester, Ringsted dommer (Ringsted byfogeds, Ringsted herreds og Skjoldenæsholm-Svenstrup birkers arkiver), Frederikssund politimester (Halsnæs-Frederiksværk birks arkiv) og Ballerup dommer (Amager birks og Københavns amts søndre birks arkiv). Rønne og Korsør kommuner afleverede arkivalier ældre end 1868. Blandt gaverne kan nævnes tre pergamentsbreve (1576, 1637 og 1669) angående Harrestedgårds gods. Samtlige afleveringer udgjorde 1057 bind, 779 pakker og 25 læg og fyldte 103 hyldemeter. Kassationerne i årets løb udgjorde ca. 50 hyldemeter.

Registrerings- og ordningsarbejder blev bl.a. foretaget i en række retsbetjentarkiver. Afsluttet blev registreringen af Store Heddinge købstad og Stevns-Fakse herreds arkiver og af Maribo byfogeds og Saksøby byfogeds arkiver. Giesegårds godsarkiv blev nyordnet. En række amtstuers registraturer blev revideret og arkivalierne ompakket.

Udarbejdelsen af alfabetiske navneregistre til skifteprotokoller, kirkebøger m.m. fortsattes, bl.a. blev der udarbejdet registre til en række gejstlige skifteprotokoller. Samlingen af de udskrevne registersedler til et samlet register blev fortsat.

Til Rigsarkivet er overført hovedparten af de til landsarkivet afleverede dele af Frederiks hospitals, Den kongelige Fødselsstiftelses og Rigshospitalets arkiver, således at landsarkivet fra disse institutioner nu kun har ministerialbøger og for Rigshospitalets og Fødselsstiftelsens vedkommende tillige jordemoderprotokoller. Desuden er Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles arkiv (til ca. 1860) overført til Rigsarkivet.

Landsarkivet for Fyn.

Benyttelse: 1958: 2.705 besøgende (i 1957: 2.608), der på læsesalen har benyttet 14.579 bind og pakker (i 1957 17.092).

Afleveringer: Fyns biskops embedsarkivalier 1894-1915 samt en række normale afleveringer fra præster og dommere. *Deposita:* Holstenshus, Langesø og Nakkebølle godsarkiver, i alt 78 bind og 188 pakker. *Gaver:* Erindringer af Lovise N. Aagaard 1843, 1 bd. (giver: Faaborg byhistoriske arkiv), afdøde cand. phil. Jens Pilegaards 835 sider store manuskript om Hillerslev sogn (fru Kirsten Pilegaard, Sallinge), stamtavler over slægterne Gommesen og Delcomyn (afd. politimester V. Woll, Kerteminde), Lumby-Taarup bylavs diverse dokumenter 1825-81 (Lumby-Taarup bylav) samt Lyø birks tingbog 1661-85, fundet hos gårdejer Mads Andersen i Sparkær ved Viborg.

Ordens- og registreringsarbejder: Arbejdet med gennemgang og delvis omordning og omregistrering af godsarkiverne fortsættes. Færdige er i alfabetisk rækkefølge godsarkiverne fra Roepstorf til Aaløkkegaard. I årets løb er ordnet og registreret retsbetjentarkiverne fra Assens og Middelfart købstæder, Baag, Vends, Vinding, Bjerge og Aasum herreder samt Wedellsborg, Ravnholt, Holckenhavn, Schelenborg, Østergaard og Ulriksholm birker. Endvidere er ordnet og registreret Assens og Middelfart kommunale arkiver, kirkeinspektionsarkiver og laugsarkiver. Odense amts præstearkiver fra A-D er gennemgået og registreret på sedler. – Arbejdet med at skabe alfabetiske registre over viede og døde i købstæderne før 1891 er fortsat. Sedlerne over viede og døde i Odense, Svendborg, Faaborg, Nyborg, Kerteminde og Middelfart er renskrevet i foliobind, der stilles frem til publikums benyttelse på læsesalen. For de øvrige købstæders vedkommende er sedlerne udskrevet, for Ærøskøbings vedkommende dog kun før 1814. Sedlerne vil kun ganske undtagelsesvis kunne stilles til publikums benyttelse, før de er renskrevet i protokoller. – Ejerne af Ravnholt, Glorup og Tranevær har udlånt deres fæsteprotokoller til Landsarkivet, der til protokollerne har udarbejdet meget udførlige registre, der til personalhistoriske undersøgelser kan erstatte de originale protokoller. Registerne til Ravnholt og Hellerup fæsteprotokoller er udarbejdet. For de øvrige godsers vedkommende fortsættes arbejdet.

Kassationer: I de gennemgåede retsbetjentarkiver er kasseret 300 bind og 729 pakker eller 53½ hyldemeter.

Forskelligt: I Odense herreds provstearkiv er fundet et ikke fuldendt manuskript om Odense herreds kirker med værdifulde arkitektoniske oplysninger og tegninger og med bidrag til kirkernes historie hentet fra litteraturen og fra arkiverne. Forfatteren, der kun betegnes som »J.M.N.«, har vist sig at være J. M. Nissen, lærer i Paarup. Manuskriptet er udarbejdet ca. 1900. – I Svendborg amts arkiv er i pakken Journalsager 1838 B 1,1-6 fundet en tryksag »Herrens Ord i de sidste Verdens Dage« af Niels Johansen, Odense 1837, der viste sig at være et unicum. Tryksagen er afleveret til Det kgl. Bibliotek, som i stedet for har skænket Landsarkivet en fotokopi.

Landsarkivet for Nørrejylland.

Landsarkivet har i 1958 haft et besøg på 3.877 (1957: 3.003), og der er på læsesalen benyttet 31.422 bind og pakker arkivalier (1957:29.344). Der er ialt afleveret 9.150 bind og pakker, hvoraf de 253 er gaver. Der er bl.a. modtaget arkivalier fra præsterne og provsterne i Viborg og Århus stifter samt de nørrejske dele af Ribe og Haderslev stifter (ialt omtrent 496 præster og 30 provster), bygningsinspektøren i Frederikshavn, forsk. embedslæger, Støvringgård Jomfrukloster, Lerkenfeldt gods og Sebberkloster gods. Desuden er modtaget: Vejle-Vandel-Grindsted jernbanes arkiv, Liber daticus for Rær-Hansted-Vigsø (Tisted Centralbibliotek), Støvring afholdsforenings arkiv (Ålborg historiske Museum), Chr. Gullevs manuskript (Viborg Stiftsmuseum), diverse arkivalier fra Ågård frimenighed, Ørting-Falling sogneforstanderskabs protokoller (Odder byhistoriske arkiv), Jens Holdgaards privatarkiv (Silkeborg Bibliotek), redaktør P. Eliassens efterladte papirer, kartotek over seminarister (grosserer Friis), diverse papirer fra Læsø (oberstløjtnant C. E. Nevald), læge Agnes Clausens optegnelser om Anholt (provst T. Rugholm) og »Træk fra Modstandskampen« (oberst C. G. G. Schøller).

De fleste af de nyafleverede arkivalier – med undtagelse af præste- og provstearkiverne – er i årets løb blevet ordnet og registreret. Registreringen af nyafleverede byarkiver og af Ålborg og Århus bispearkiver er blevet fortsat.

Landsarkivets byggeudvalg har holdt en del møder, og detailprojektet til den nye arkivbygning er blevet udarbejdet. Byggeriet vil dog først kunne begynde i 1960.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele.

Væksten i læsesalsbesøget sidste år er fortsat om end i ringere tempo. 1.510 besøgende har fået fremtaget 18.987 bind, pakker eller enkelte læg.

Grundbøger og grundakter fra Åbenrå retskreds er afleveret og fra Gråsten er modtaget fra følgende ejerlav udover de i sidste beretning nævnte: Gråsten gods og kommune, Gejlå, Hokkerup, Undelev, Kjelstrup, Holbøl, Hønsnap, Østergejl, Vilsbæk, Kjelstrupskov, Bjerndrup, Klipleve, Lundtoft og Perbøl. Statens jordlovsudvalg i Tønder har afleveret domænesager, der er utilgængelige.

Fra Åbenrå museum er modtaget en del sager vedr. skibsfarten og laugsvæsenet m.m., fra den ophævede »Bogens Højskole« i Toftlund er modtaget forskelligt. Ligeledes er modtaget en del efterladte sager efter afdøde amtslæge, dr. M. Michelsen, Åbenrå (utilgængeligt). Pens. lærer Chr. Maibøll, Jejsing, der i årenes løb har leveret landsarkivet en mængde kirkebogsuddrag og slægts- og anetavler, har også i 1958 foræret arkivet kirkebogsuddrag fra Sønderborg, fortegnelse over familier og enkelte personer med gravsteder i Sct. Mariekirken i Sønderborg, af Jejsing kommunes forhandlingsprotokol 1894-1921 og forskellige slægts- og anetavler.

Ordningen af Tønder amtsarkiv fortsættes. De sidste år påbegyndte registre til kirkebøger og personregistre er gjort færdige, og desuden er der udarbejdet registre til Agerskov kirkebøger og personregistre, og andre er under udarbejdelse. Af privatarkiver er bl.a. J. N. H. Skrumsagers, Niels Skrumsagers, H. D. Kloppenborgs ordnet og registreret. Pastor N. A. Jensens privatarkiv er under ordning.

Københavns Stadsarkiv.

I kalenderåret 1958 afleveredes til stadsarkivet fra de kommunale institutioner 730 bind og 3.888 pakker arkivalier samt 10.659 bind og 20 pakker tryksager. Som gaver og deposita fra forskellige institutioner og personer er modtaget 145 bind og 6 pakker. Ved publikationsudveksling med arkiver og biblioteker m.v. i ind- og udland samt andre håndbogsanskaffelser er arkivets håndbogssamling forøget med 530 bind og hæfter.

Antallet af ekspeditioner til magistraten udgjorde 5.122 stk. journalsager, 577 stk. protokoller, regnskaber m.v. samt 2.943 stk. tryksager. Fra magistraten tilbageleveredes til indsætning 5.349 stk. journalsager og 528 stk. protokoller m.v.

Arkivets fonds benyttedes af 1.854 besøgende, til hvem der ekspederedes 8.967 stk. arkivalier m.v. For magistraten, andre offentlige institutioner og private personer i ind- og udland foretoges 43 mere omfattende historiske undersøgelser, hvortil anvendtes i alt 1.746 stk. arkivalier m.v.

Af tidsskriftet »Historiske Meddelelser om København« udsendtes 4. række V binds 5.-6. hæfte.

Stadsarkivets fotografiske atelier har for offentlige (hovedsagelig kommunale) institutioner og private udført 12.256 mikrofotograferinger, 6.899 andre fotografiske arbejder og assisteret ved 12 lysbilledforedrag. For Københavns torvedirektorat har atelieret om det nu nedlagte fisketorv ved Gammelstrand fremstillet en 16 mm farvefilm (hastighed: 24 b. i sek., spilletid: 7-8 min.) med lydledsagelse på magnettonebånd.

Frederiksberg Stadsarkiv.

I kalenderåret 1958 har der fra stadsarkivet været foretaget 2.454 udlån, medens antallet af øvrige ekspeditioner (afgivelse af oplysninger, undersøgelser o.lign.) har været 3.680. Tilgangen af arkivalier (enkelt-sager, bind og pakker) var 22.229, medens arkivet besøgtes af 973 mennesker. Arkivet omfatter nu ca. 3.100 løbende hydremeter foruden et depot på kommunebiblioteket, Solbjergvej.

Der er i årets løb kasseret ca. 6 tons arkivalier efter de med den kommunale forvaltning aftalte retningslinjer.

Inden for rammerne af en beskæftigelsesforanstaltning foregår stadigvæk udarbejdelsen af et personregister, omfattende alle frederiksbergske borgere fra 1868-1923. Dette arbejde sker på grundlag af de for det nævnte tidsrum bevarede skatte- og mandtalslister.

Det kongelige Bibliotek.

Det kgl. Bibliotek har i sine egne lokaler afholdt ni udstillinger, blandt hvilke skal fremhæves udstillingen i anledning af foreningen Danmarks Folkeminders 50-årsdag den 20. marts 1958. I april og maj udstilledes originalmanuskriptet til Leonora Christinas på fransk affattede selvbiografi, skænket biblioteket af pro-sektor, dr. med, August Jurisch og hustrus legat.

Håndskriftafdelingen har bl.a. erhvervet følgende: det ovennævnte manuskript til Leonora Christinas franske selvbiografi. Chr. Knudsen: Samlinger til en historisk-topografisk Beskrivelse af Øen Avernakø. Christian Jensen: »Fra Fortid og Nutid. I. Personhistoriske Optegnelser 1787-1950. II. Optegnelser fra min spredte Arbejds-mark for Hedebruget i jydsk Hede- og Klitegne 1907-1950«. Tøndernis Æt- eller Slægt-Tavler med alle der til hørende Grene og Side-Linier ... af Ebbe Carsten Tønder, Pastor Ecclesie Strandensis i Sundmøer (død 1785), med senere tilføjelser (fotostat). Frantz Howitz: Erindringer fra treårskrigen, samt (i afskrift) erindringer fra koleraåret 1853. Kontreadmiral I. I. G. P. Jacobsens erindringer 1832-1891 (11 bd.). Cancelliråd, forpagter Herman Münter: Optegnelser af mit liv, 1792-1863. H. Friis-Petersen: Dimittender fra danske Skolelærerseminarier samt Privatister 1781-1880. Bd. 1-4. Brevbog, ført af pastor I. N. Oxholm på St. Croix 1815-1822 og fortsat i Sønderup og Jyllinge. Silhuetklipperen Kirsten Wivels gæstebog 1915-1925 med senere tilføjelser. 44 breve fra sognepræst Hans Christian Rask til hans familie (mikrofilm). Studenterkredsen af 1892. Optegnelser skrevet af klubbens medlemmer i årene 1942-1958. To rejse-dagbøger, ført i 1846 af biskop over Fyns stift Nicolaj Faber og hans datter Thora Faber (afskrift). Godsejer, dr. phil. Gudmund Schüttes manuskripter og videnskabelige optegnelser. En samling breve til den norske højesteretsjustitiarius Georg Jacob Bull og hans hustru Albertine, f. Ørsted, hovedsagelig fra medlemmer af familien Ørsted (fotostat).

Kort- og Billedafdelingen har i det forløbne år modtaget en række større gaver, hvoraf kan nævnes: Godt 700 portrætter fra kontreadmiral F. Kjølens og civilingeniør H. Kjølens (givernes slægt og venner), 400 portrætter fra musik- og teaterverdenen fra boet efter frk. Anna Elise Trier (hovedsagelig familien Trier), 250 portrætter fra overbibliotekar, frk. C. Roed-Müller (familierne Müller, Wrisberg og Høgshro), fra Det kgl. Musikkonservatorium en større samling gruppebilleder af lærere og elever fra 1930'erne, samt portrætter og topografiske billeder fra boerne efter frk. Thyra Topsøe, fru Fibiger-Jørgensen, frk. Anna Tang Barfoed, dyrlæge Wollesen, overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornerup, højesteretssagfører C. B. Henriques og dr. Gudmund Schütte. I årets løb er på direkte

opfordringer indkommet 755 portrætter. Af større køb kan fremhæves 700 portrætter af skuespillere, politikere og historikere, 400 topografiske stereoskopbilleder samt en meget omfattende samling portrætter og topografiske billeder fra boet efter redaktør Anker Kirkeby. Årets samlede accession beløb sig til lidt over 53.000 blade.

Dansk Folkemindesamling.

For Dansk Folkemindesamling og dansk folkemindeforskning i det hele taget vil 1958 blive stående som det år, i hvilket det gennem mange år forberedte nordiske institut for folkedigtning i København blev en realitet. Der er truffet aftale mellem de nordiske stater om tilvejebringelse af den nødvendige økonomiske basis for instituttet, og dette vil kunne træde i virksomhed i løbet af 1959. Til trods for de vanskelige lokaleforhold er det lykkedes at skaffe lokaler til instituttet i en moderne bygning på Christianshavns Torv i København (samme bygning, hvor også Københavns Kommunebiblioteker har til huse), og det vil her blive muligt at skabe en fortrinlig ramme om instituttets virksomhed. Som nærmere omtalt nedenfor har man besluttet samtidig med instituttets etablering midlertidigt at udflytte Folkemindesamlingens vise- og musikafdeling til to rummelige lokaler i forbindelse med instituttet på Christianshavns Torv.

Folkemindesamlingens arbejde i 1958 har derfor været præget af forarbejderne til det nordiske instituts etablering og til udflytning af musikafdelingen. Man har foretaget en lang række afskrifter af uerstattelige originaloptagelser, idet disse stadig må forblive i Dansk Folkemindesamling. Også en lang række ordningsarbejder har været gennemført, og af større nyerhvervelser kan nævnes den meget værdifulde Thorkild Gravlundske samling, som er købt med støtte fra Tipsfonden. Endvidere har Folkemindesamlingen som testamentarisk gave fra afdøde godsejer, dr. phil. Gudmund Schütte modtaget en stor forøgelse af bogsamlingen.

Arbejdet i Folkemindesamlingens vise- og musikafdeling har i 1958 været præget af den almindelige interesse for en udbygning af det nordiske samarbejde inden for traditionsforskningen. I foråret 1958 foretog afdelingens assistent Thorkild Knudsen en kontakt- og studierejse til Norge og Sverige, ved hvilken lejlighed arbejdsmetoder og arkivmateriale blev gennemgået og drøftet. Sommeren 1958 afholdtes i København en nordisk musikforskerkongres, hvor især professor Olav Gurvin fra Norge slog til lyd for udarbejdelse af fælles retningslinier med hensyn til registrering og klassificering af folkemusikmaterialet, og det anbefalede at afholde et arbejdsrådgivende møde herom med deltagelse af repræsentanter for de nordiske lande. Et sådant møde fandt sted i efteråret 1958, og der opnåedes enighed om væsentlige spørgsmål, hvorved der blev tilvejebragt et grundlag for nordisk samarbejde inden for vise- og musikforskningen i de kommende år.

Registreringen og klassificeringen af det danske materiale er fortsat og til dels fremskyndet på grund af den ovennævnte overflytning af vise- og musikafdelingen til nye lokaler på Christianshavn. Der er endvidere foretaget afskrivning eller kopiering af forskelligt materiale, hvilket længe har været ønskeligt af sikkerhedshensyn og for at skåne originalmanuskripter, men nu tillige nødvendigt for det arbejde, som påtænkes udført af vise- og musikafdelingen på Christianshavn. I forbindelse hermed skal nævnes, at man i løbet af 1958 med tilfredsstillende resultat har gennemprøvet mulighederne for kopiering med anvendelse af off-set-duplikatorer og klassificering ved hjælp af rand-hulkort.

Indsamlingsarbejdet har i 1958 indtaget en mere fremtrædende plads i vise- og musikafdelingens arbejde. Der er indspillet et ret omfattende materiale på bånd,

bl.a. fra Odsherred (Morten Levy), Langeland-Fyn (Johs. Møllgård og Roald Pay), Fanø (Fridolin Weis Bentzon), Østjylland (Thorkild Knudsen) og København. En særstilling indtager et stort og farverigt materiale, som ordensbetjent Anders Enevig har indspillet i det gamle Nørrebro-Leersø-område.

Endvidere er der grund til at bemærke den hastigt voksende interesse for musiketnologi. Der er hjembragt indspilninger fra forskellige lande, bl.a. Make-donien (Birte Trærup), Rumænien (Thorkild Knudsen), Arabien (Rovsing Olsen) og Sardinien (Fridolin Weis Bentzon). Også det særligt forpligtende grønlandske stof har nydt godt af interessen for musiketnologi (Mikael Hauser og Rovsing Olsen). Som helhed gælder imidlertid, at der ikke har været mulighed for systematisk at optage eller i tilstrækkelig grad støtte arbejdet med disse opgaver, udover at tage dem i betragtning ved planlægningen af vise- og musikafdelingens fortsatte arbejde.

Uden direkte at henhøre under Dansk Folkemindesamling har endelig genoptagelsen af udgivelsen af »Danmarks gamle Folkeviser« præget 1958. Udgiverarbejdet har hvilet så længe, at det på næsten alle områder har været nødvendigt at supplere og korrigere det i denne forbindelse relevante stof.

Foreningen Danmarks Folkeminder.

Foreningen har i efteråret som medlemslevering for 1958 udsendt: Niels Levin-sen: Folkeeventyr fra Vendsyssel, udg. af Laurits Bødker; 4. hefte af tidsskriftet »Folkeminder«, redigeret af museumsforstander H. P. Hansen, Herning, og arkivar Laurits Bødker; 2. hefte af Bibliografi over dansk Folkekultur 1956 ved Laurits Bødker, B. Holbek og H. Rasmussen.

Stednavneudvalget (Institut for navneforskning).

Publikationer. Udkommet er Danmarks Stednavne nr. 13, »Svendborg Amts Bebyggelsesnavne« ved John Kousgård Sørensen samt »Fortegnelse over Stednavne i Århus og Skanderborg Amter«. Stednavneudvalget har påbegyndt en ny serie »Navnestudier«, hvoraf nr. 1 er udkommet, »Danske Bebyggelsesnavne på -sted« ved John Kousgård Sørensen, hvilken bog også er udsendt som doktorafhandling. Der er arbejdet videre med manuskripterne til »Stednavne i Århus og Skanderborg Amter« og »Svendborg Amts Naturnavne«, hvoraf en del er sat og korrekturlæst. Der forberedes en publikation »Odense Amts Stednavne«, retskrivningslister for Ringkøbing amt og for Færøerne.

Optegnelser. I Ringkøbing amt har dr. A. Bjerrum optegnet Tyborøn, Lom-borg og Rom sogne og mag. art. Ella Jensen Lemvig kbst. og sognene Nørlem, Nr. Nissum, Tørring og Heldum. Ligeledes i Ringkøbing amt har mag. art. Hans Vejrup optegnet sognene Stadil, No, Hee og Nysogn. I Hjørring amt er sognene Vejby, Furreby, Vrensted, Stenum og Saltum optegnet af lektor A. Espesgård. I Ålborg amt har prof. Kr. Hald optegnet sognene Skelum, Visborg, Vive, Ove, Øls, Hørby og Valsgård. I Århus amt er Horsens kbst. og sognene Underup, Nim, Tamdrup, Ousted, Være, Nebel, Tolstrup, Lundum, Hansted, Østbirk, Træden, Tønning og Skanderup optegnet af dr. phil. Kr. Møller. På Færøerne har mag. art. N. Djurhuus optegnet Østerø syssel og Thorshavn.

Samlingen af indberetninger er forøget med en af gårdejer Knud Lundsgård over Tim sogn, Hind herred og en af Henning Jensen over Vr.-Vandet sogn, Hillerslev herred.

Udvalg for Folkemaal, Institut for dansk Dialektforskning.

Publikationer. Ømålsordbogens redaktion er ført frem til *bø-*. I Uff.s publikationsserie A er udsendt nr. 14: Poul Andersen, Fonemsystemet i Østfynsk på Grundlag af Dialekten i Revninge Sogn (436 sider, heraf 10 sider tonekurver og 23 kort) samt nr. 16: Poul Lindegård Hjorth, Nordsamsisk Bøjningsslære (112 sider, 2 kort), og i Uff.s publikationsserie B er udsendt nr. 4: Jens Christensen, Træk af nordfynsk Landsbyliv. Optegnelser udgivet af Poul Andersen (XX + 124 sider). Under trykning er serie A, nr. 15: Ella Jensen, Nordsamsisk, nr. 17: Gunhild Nielsen, Rømømålets tonale Accenter, og nr. 18: Børge Andersen, Rønne-målet. En strukturellingvistisk Undersøgelse af Udtryksplanet i en bornholmsk Dialekt, samt nr. 19: Kristen Møller, Leksikologi og Leksikografi.

Af spørgemateriel er udsendt ømålsordbogens spørgelister nr. 5 og 6 samt to af Uff.s mindre spørgelister (nr. 5 og 6) vedr. begrænsede emner: Bussemænd og Låddendunser, og Brønde).

Indkomne optegnelser. Foruden de af instituttets faste medarbejdere foretagne optegnelser er i samlingerne indgået en række besvarelser dels på de udsendte spørgelister dels på udsendte avisspørgsmål, der besvares af et stort antal lokale meddelere spredt over hele området. Besvarelserne er for ømålsområdets vedkommende udskrevet og har givet en forøgelse af ca. 3.000 ordsedler, der er indgået i ømålsordbogens samlinger. *Manuskriptsamlingen* er forøget med 11 pakker (Acc.nrr. 186-196) indeholdende dels dialektale optegnelser, dels behandlinger af dialektmateriale, heriblandt afdøde skråddermester N. K. Pedersens østmønske samlinger, manuskriptet til Jens Christensens optegnelser fra Nr. Højrupegnen og seminarlærer C. M. C. Kvolsgaards manuskripter til de af ham udsendte bøger, Fiskerliv i Vester Hanherred og Spredte Træk af Landbolivet. *Håndbiblioteket* er ved køb og gave forøget med ca. 180 bøger og hefter. *Lydarkivet* er forøget med en række lydbånd med dialektprøver (dels sammenhængende fri fortælling, dels ordoptagelser til fonetisk brug) fra Sjælland: Nr. Asmindrup, Stenstrup, Fårevejle, Reersø, Nr. Dalby, Kværkeby, Rejnstrup, Vester Egede, Holme-Olstrup. – Falster: Maglebrønde. – Fyn: Skrillinge i Kavslunde sogn og Søby på Ærø. – Nørrejylland: Vejlbj, Gylling og Nr. Onsild. En række overspilninger er foretaget af prøver fra Statsradiofonien samt ældre danske og svenske dialektplader. Forespørgsler – især fra svenske forskere og institutioner – er besvarede af instituttets medarbejdere efter undersøgelser i og udskrivninger af samlingerne.

Rejser. Poul Andersen har foretaget korte optegnelsesrejser til Sydvestsjælland og Nordvestfyn (bl.a. i forb. med båndoptagelser) og har desuden sammen med Jørgen Larsen og Inger Ejskjær foretaget rejser i Ods Herred og Sejerø, Vestsjælland, Stevns, Sydsjælland, Møn og Falster. Kristen Møller har foretaget optegnelser, især vedr. fiskeri, på Sydfyn, i Ods Herred, på Holbækegnen og omkring Roskildefjorden. Chr. Lisse har besøgt meddelere på Møn, Falster og Østlolland (delvis i forb. med båndoptagelser), og Ella Jensen har foretaget rejser til Århus, Samsø, Nr. Onsild og Ærø (delvis i forb. med båndoptagelser).

Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

Selskabet har ikke udsendt noget værk i 1958, men trykningen af to udgaver, nemlig *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid I (1648-50)*, udgivet ved C. Rise Hansen, og *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I*, udgivet ved Troels Dahlerup, er så vidt fremskredet, at begge bind ventes udsendt i begyndelsen

af 1959. Foruden de i tidligere beretninger omtalte igangværende arbejder har selskabet vedtaget at udgive *Roskilde Kapitels Jordebog* fra 1568 ved J.O.Arhnung og undersøger mulighederne for at udgive *Guvernør Edvard Carlsens Indberetninger fra Dansk Guinea i 1840'erne* ved Georg Nørregård samt *Indberetninger til Kommercekollegiet om de Økonomiske Forhold i Monarkiet omkring 1735*.

Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie.

Udvalget har i 1958 videreført de påbegyndte arbejder. Af *Ældre danske Tingbøger* er udkommet 4. hefte af Aasum herreds tingbog 1643-45, hvorved dette bind er afsluttet, og 2. og 3. hefte af Sokkelund herreds tingbog 1628-30. De fortsatte prisstigninger havde bragt videreførelsen af tingbogsudgaverne fra Skast og Aasum herreder i fare, men efter en betydelig tillægsbevilling fra Carlsbergfondet kan udgivelsen nu genoptages.

Endvidere har Carlsbergfondet bevilget de fornødne midler til en udgivelse af Aarhusgaard og Aakær lens jordebøger af 1544, der er vigtige kilder til stiftsgodsets historie i Aarhus stift. Udgiven besørger af forfatteren Poul Rasmussen.

Registreringen af adkomstdokumenter på dansk landgods 1513-59 er fortsat, og registraturen omfattede ved den seneste optælling (1. maj 1958) 10.800 kort. Der er nu også foretaget arkivundersøgelser i Lund og på skånske godser. I det kommende år er det udvalgets hensigt navnlig at registrere adkomster i landsarkiverne i Viborg, Odense og Aabenraa og i Slesvig.

Til delvis dækning af udgifterne ved en udsendelse i skriftrækken »Bol og By« af udvalgte indberetninger til rentekammeret om kornavlens i 1770'erne har udvalget modtaget en bevilling fra Ors. Zeuthens mindelegat.

Institut for Dansk Kirkehistorie 1956-1958.

Instituttet blev grundlagt i efteråret 1956. En komité købte afdøde professor Jens Nørregaards villa, Vodroffsvej nr. 8, og skænkede den til Københavns Universitet, der da påtog sig at skaffe de bevillinger, der var nødvendige til Instituttets drift. (Om grundlæggelsen, se iøvrigt prof. Hal Kochs artikel: *Instituttet for Dansk Kirkehistorie*, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 1956, s. 193 ff). Formålet med at oprette et sådant institut var et dobbelt: dels ønskede man derved at skabe de bedst mulige rammer om Universitetets undervisning i dansk kirkehistorie, dels skulle instituttet støtte og koordinere den igangværende forskning.

Hvad angår undervisningen, kan nævnes, at man i den forløbne tid har huset tre studiekredse, hvis arbejde har strakt sig over flere semestre, og som stadig fortsættes. De emner, man har studeret, var flg.: a) Den danske kirke i senmiddelalderen, b) Kirkens morfologi i det 19. århundrede, og c) Den danske prædikens historie.

Hvad støtten til forskningen angår, må først og fremmest nævnes Instituttets bogsamling. Grundstammen er Theologisk Laboratoriums afdeling for dansk kirkehistorie, der blev flyttet herud ved instituttets grundlæggelse. I den tid, der er gået siden da, er bogmassen blevet forøget til det 5-dobbelte, dels ved gaver, dels ved køb. Omend instituttet i øjeblikket må siges at have gode pladsforhold (i stueetagen 5 værelser + et par mindre rum, i kælderetagen 5 rum), kan spørgsmålet om reolplads snart blive et alvorligt problem. – Blandt bogsamlingens mest værdifulde dele må nævnes dels Grundtvig-samlingen (se herom: K. E. Bugge: *Gr.-samlingen på Instituttet for Dansk Kirkehistorie*, *Grundtvig-Studier*, 1958) og dels samlingen af salmebøger og hymnologisk litteratur. Størsteparten af sidstnævnte samling blev købt af salmeforskeren, dr. phil. Niels

Møllers bo. – Til støtte for videregående studier er der endvidere oprettet en brandsikker arkivboks, der, efter at godkendelsen fra Rigsarkivet forelå, har været flittigt brugt til hjemlån af arkivalier fra provinsarkiverne. Med samme formål har man indrettet – foreløbig to – forskerrum, hvor man ganske ugeneret kan læse, skrive på maskine osv., samt have sine bøger og optegnelser liggende over længere perioder. – Et velindrettet køkken tjener de studerendes materielle fornødenheder, og tilrejsende fra provinsen har i begrænset omfang mulighed for at overnatte på instituttet.

Instituttet har siden oprettelsen i efteråret 1956 udgivet flg. skrifter: 1) H. P. Christensen: Steen Steensen Blichers Tro, 1956. 2) Søren Giversen: Sandhedens Evangelium, 1957. 3) Knud Banning: En Landsbylærer, 1958. 4) samme: Degnekristne, En Almuerejsning, (Disputats), 1958. 5) Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, (Disputats), 1958.

Endelig bør nævnes, at instituttet i 1958 har ladet mikrofotografere arkivmateriale i Herrnhuterarkivet i Christiansfeld (i alt ca. 20.000 optagelser), ligesom man har planlagt indsamling af materiale til et sognearkiv.

Dansk Pressemuseum og Arkiv.

1958 blev et vendepunkt i pressemuseets historie. På generalforsamlingen den 13. juni meddeltes det, at Aarhus Stiftstidendes ejer, fru chefredaktør Louis Schmidt havde skænket »Villa Tertia«, Strandvejen 90 i Aarhus, til museet, og at Danske Dagblades Fællesrepræsentation havde givet tilsagn om et årstilskud, som evt. kan træde i stedet for tipspengene. Da foreningen Dansk Pressemuseum og Arkiv herefter råder over tilstrækkelige lokaler og kan disponere over 45.000 kr. årligt, har den hermed fået mulighed for at indrette et virkeligt offentligt museum.

En meget stor del af året 1958 er under disse forhold gået med flytning, istandsættelse af lokalerne og forberedelser til nyopstillingen, og der vil hengå mindst ni måneder af året 1959 før museet kan åbnes for offentligheden. I denne overgangsperiode er indsamlingen af museumsgenstande og arkivalier også kun blevet fortsat rent rutinemæssigt. Biblioteket og samlingerne er i hele perioden blevet forøget med 180 numre: bøger om pressen, årgange, enkeltnumre og jubilæumsskrifter fra danske blade (og enkelte udenlandske), en række malerier og fotografier o.s.v. Desuden er arbejdet med aviscliparkivet (der dækker hvad der skrives om dansk presse i almindelighed, de enkelte blade, de vigtigere pressefolk, organisationer o.s.v.) blevet ajourført.

På generalforsamlingen valgtes formanden for organisationen af bladudgivere i provinsen, redaktør Chr. Brixtofte til formand for museumsforeningen. Den hidtidige formand, dr. Vincent Næser blev dog i forretningsudvalget som næstformand. Iøvrigt skete der kun få nyvalg til bestyrelse og udvalg. Som daglig leder ansattes fra 1. december cand. mag. Niels Thomsen.

I N D H O L D

<i>Aa. Rasch</i> : Mikrofotograferingens anvendelse i de danske arkiver	265
<i>Knud Prange</i> : Kilder til de danske søfolks historie under 2. verdenskrig	271
<i>Gunnar Olsen</i> : Dansk landbrugshistorisk litteratur 1952-58	273
<i>Birger Lundberg</i> : Arkiv i Skåne, Halland och Blekinge	299
M. Mackeprang. Mindeord ved Erik Moltke	308
 Anmeldelser	
Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid, II (C. J. Becker)	310
Arndt Ruprecht: Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runen- inschriften (Svend Aakjær)	311
Erik Moltke: Jon Skonvig og de andre runetegnere, II (Harry Andersen) ..	312
Hans Joachim Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Land- schaft Angeln im Mittelalter (Troels Dahlerup)	315
Armin Tuulse: Gustav Vasas reformationstavlor (O. Norn)	317
Tingbókin 1615-54 (C. Rise Hansen)	319
Løgtings- og Vártingsbókin 1655-66 (C. Rise Hansen)	319
To højkirke-mænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane (C. Rise Hansen)	320
Knud Banning: Degnekristne (Johan Jørgensen)	321
H. K. Kristensen: Nørre Nebel og Lydum sogne (Carl Lindberg Nielsen) ..	324
Egon Eriksen: Frederiks-Værk. Fra kanoner til kedler 1756-1906-1956 (Povl Eller)	325
Egon Eriksen: Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958 (Povl Eller)	325
Bjørn Ochsner: Fotografer i Danmark indtil år 1900 (Jørgen Paulsen) ..	326
Thv. Krohn-Hansen, Robert Kloster: Bergens Gullsmed Kunst fra Laugstiden, I-II (Erik Lassen)	327
Vilh. Lorenzen: Vore byer, V (Poul Strømstad)	328
Harald Langberg: Clausholms Bygningshistorie (Inge Mejer Antonsen) ..	330
Palle Lauring: Danelagen (Kristian Hald)	333
Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins (Johan Hvidtfeldt)	334
Litteratur for lokalhistorikere 1958	337
Institutionernes virksomhed i 1958	341